

Шлях коханої воїна

Вивчення унікального досвіду партнерок
військових та ветеранів

Авторський колектив: Ольга Фокаф (менеджерка та головна дослідниця проєкту), Івона Костина (супервізорка, головна експертка)

Зовнішні консультанти/-ки: Др Сара Брукс, Др Девід Педлер,

Розробка рекомендацій: Артем Осипян, Марія Стецюк, Людмила Кормош, Тетяна Борис, Катерина Гемба, Артем Денисов, Аліна Погоріла, Оксана Овчинникова, та Олександр Бабенко

Тематичне редагування звіту: Івона Костина

Дизайнерка: Вікторія Денисова

Редакторка: Одарка Козак

Окрема подяка: Дар'ї Яшкіній та Олені Івановій за підтримку під час аналізу; Владу Зайченку, асистенту менеджера; інтерв'юеркам проєкту — Вірі Макаренко, Світлані Бердникової, Ніколетті Юрець та Олені Гудімовій та ГО "Принцип".

Думки та позиції, викладені у цьому дослідженні, є позицією авторок і не обов'язково відображають позицію партнерів чи донорів організації.

Автори/-ки щиро вдячні всім учасницям глибинних інтерв'ю, які знайшли час для розмови, а також усім, хто зголосився взяти участь в інтерв'юванні, незалежно від того, чи це зрештою увійшло в дослідження. Ми глибоко цінуємо вашу довіру. Ольга Фокаф та Івона Костина висловлюють сподівання, що всі учасниці інтерв'ю дочекаються щасливого повернення своїх коханих, отримають необхідну підтримку, допомогу та визнання свого досвіду.

За всі помилки та неточності, якщо вони є у фінальній версії, несуть відповідальність лише автори/-ки. Будь-яке використання матеріалів, яке містить дане дослідження, дозволено за умови згадки першоджерела. *Приклад: Результати дослідження Veteran Hub «Шлях коханої воїна» (2023) стверджують: «Жінкам часто доводилося самотійно опікуватись...» (с. 16).*

Довідка

Благодійний фонд Veteran Hub заснований у 2017 році у співпраці між Громадською організацією «Побратими», Фондом Олени Пінчук та Фондом Віктора Пінчука для забезпечення якісних послуг з реінтеграції та адаптації українських ветеранів, які повертаються до цивільного життя.

Ветеран Хаб працює для ветеранів та військовослужбовців, їх сімей та сімей загиблих, зниклих безвісти та військовополонених. Наша місія: професійно супроводжувати ветеранів на шляху до вкорінення у цивільному житті. Для реалізації цієї місії Ветеран Хаб створює мережу з безпечних просторів, де ветерани, їхні сім'ї, та родини військових можуть спілкуватися, відвідувати освітні події та отримувати комплексні психосоціальні послуги, зокрема, юридичні консультації, психологічну підтримку та допомогу при працевлаштуванні. Сьогодні мережа підтримки Ветеран Хаб — це два діючі простори для клієнтів у Києві та Вінниці, 3 мобільні офіси для роботи у Київській, Вінницькій та Дніпропетровській (старт у квітні 2023 року) областях, які доставляють послуги маломобільним та/або соціально незахищеним ветеранам в межах регіону. Також в мережі є лінія підтримки, яка надає послуги онлайн і телефоном клієнтам з усієї країни. Крім цього організація розвиває партнерську програму з підтримки 8 малих просторів «Плюс Плюс ++» у містах з малорозвиненою системою послуг для ветеранів.

З моменту заснування консультанти/-ки Veteran Hub надали понад 25 000 послуг для ветеранів та їхніх близьких. Простори організації відвідали понад 40 000 разів.

Спираючись на свій повсякденний досвід консультування ветеранів та їхніх близьких, Ветеран Хаб реалізує проєкти з інформування широкої аудиторії про потреби ветеранів та етичні способи взаємодії з ними.

Вступне слово

Сьогодні Україна боронить не тільки себе, вона захищає безпеку всієї Європи. Масштаб воєнних дій, гуманітарної, енергетичної, харчової криз, санкцій проти країни-агресора є найбільшими з часів Другої Світової війни. І тоді як збройна агресія Російської Федерації не є безпрецедентною, підтримка західних союзників України такою є. Лише згадайте як на початку ХХ століття нам не вдалось відновити свою державу. Українська незалежність об'єктизувалась західними політиками й сприймалась як внутрішнє питання Росії. Сьогодні цивілізований світ стоячи аплодує українському президенту й нації. На початку повномасштабного вторгнення Росії нам постачали співчуття й шоломи. Зараз – танки й ракети дальнього радіусу дії. Що змусило захід передумати й перейти до рішучих дій? Міць та відважність українських воїнів, їх винахідливість, готовність дати відсіч «другій армії світу». Це надихає і продовжує вражати. Але хто надихає й підтримує самих воїнів?

Поруч з військовими є їхні кохані, які чи за кордоном чи в тилу, – завжди на передовій. Роззирніться, і ви точно їх побачите. Це більше не безликі постаті, це ваша колишня колега, сестра чи сусідка в потязі. Кількість українок, які чекають, зросла до небачених масштабів. Всі вони проживають унікальний досвід, мають свої потреби, ідеї. І що важливо – хочуть бути почутими.

Повномасштабне вторгнення Росії зробила українську армію народною, народ – співучасниками оборони і помічниками; згуртувала нас в єдине «ми». Для більшості подбати про армію – це перший пріоритет. З таким же запалом, як ми закриваємо мільйонні збори, нам потрібно підтримувати і рідних військових. Це ще один спосіб конвертувати нашу любов та вдячність у щось зриме для них. Адже підтримуючи коханих воїнів, ми підтримуємо і самих героїв.

Жінки/партнерки військових та ветеранів – це сильні люди зі складним життєвим досвідом. Поки їхні чоловіки захищають цінності, кордони і життя, вони підтримують самого військового, є його місточком з цивільним життям, надією на майбутнє після повернення. А ми зобов'язані підтримати їх. Гідне визнання внеску коханих українських воїнів – це обов'язок, який нам, як суспільству, нарешті час виконати. Маємо розбудувати країну, де статус «дружина військового» викликає гордість і має під собою широкі соціальні гарантії, безпеку та повноцінне життя.

Дане дослідження – це спосіб розпочати щирі розмови і по-справжньому почути коханих воїнів. Зробити їх рівноправним суб'єктом, а не об'єктом дискусій та подивитись на їхній Шлях їхніми ж очима. Жінки військових – це не ще один «невидимий батальйон», це опора для найсильніших. Вони несправедливо знаходились поза нашим фокусом уваги та підтримки. Набагато довше, ніж триває російсько-українська війна. Адже були й інші військові дії, в яких українські військові брали участь. Варто також згадати і про військове вторгнення СРСР до Афганістану, наслідки якого українські сім'ї переживають до сьогодні.

Так само як і російсько-українська війна, питання її ветеранів стосується кожного українця. Незалежно від професії, дотичності до військової культури, місця знаходження чи навіть віку. Саме ми відповідальні за збереження національної пам'яті, реінтеграцію

та підтримку ветеранів та їхніх рідних. Заради них нам потрібно діяти зараз. Необхідно розробити систему підтримки на кожному етапі їхнього Шляху через визначені статуси, права, пільги та програми. Звичайно, без вашої активної участі цього не відбудеться. Дорогий читачу, незалежно чи є ви коханою ветерана, лікарем, політиком, власником кав'ярні, ми закликаємо вас зробити все можливе, щоб покращити їхній добробут. Надіємось, що дана аналітична робота, висновки та рекомендації надихнуть вас на створення креативних рішень, інноваційних партнерств, які посилять та підтримають роботу, що вже виконується українцями від імені ветеранів та їхніх коханих.

Ольга Фокаф, головна дослідниця проєкту

Зміст

Вступ.....	7
Методологія.....	10
Мета.....	10
Завдання дослідження.....	10
Цільова група дослідження.....	11
Методи дослідження.....	11
Обмеження дослідження.....	13
Етичні засади.....	15
Концептуалізація.....	15
Результати.....	19
Шляхи.....	19
Етапи Шляху коханої воїна.....	21
Етап Початок стосунків.....	21
Початок стосунків під час служби.....	21
Початок стосунків з ветераном під час цивільного життя після служби.....	22
Етап Війна (АТО/ООС).....	23
Етап Завершення служби.....	24
Етап Перехід в цивільне життя.....	25
Етап Цивільне життя після служби.....	27
Етап Підготовка до війни.....	33
Етап Війна.....	34
Партнер приймає рішення про службу.....	36
Розлука.....	37
Змінюєшся, щоб вижити.....	44
Інтегруєшся в роль дружини/партнерки військового.....	56
Стабільне нестабільне життя.....	58
Етап Завершення служби.....	66
Завершення служби через поранення.....	67
Догляд за пораненим чоловіком/партнером.....	69
Самоідентифікація жінок як дружин/партнерок військових/ветеранів.....	70
Соціальні ролі дружин/партнерок військових/ветеранів.....	73
Підтримка і соціальні послуги для військових/ветеранів та їхніх сімей.....	75
Потреби жінок, які вони озвучили.....	78
Думка жінок про ставлення суспільства до військових/ветеранів.....	81
Ставлення дружин/партнерок військовослужбовців до чоловіків, які не воюють.....	83
Роздуми про власну військову службу.....	85
Висновки.....	88
Рекомендації.....	93
Визнання.....	94
Підтримка.....	100
Додаток.....	109

Вступ

За спиною кожного українського воїна стоїть найбільш цінна для них людина. Найчастіше це – дружина чи партнерка. Від рішення долучитись до служби і десятиліттями після її завершення, дружини та партнерки військових переживають війну та її наслідки опліч своїх коханих. Хоча спершу на думку спадає лише відповідальність за дітей, яку раніше вони ділили на двох, та насправді, це набагато більше. Кохані воїнів стають їхньою підтримкою та опорою на невизначений період служби. Вони, як і військові та ветерани, також живуть з постійною загрозою для власного добробуту та майбутнього через активну бойову службу своїх партнерів та партнерок.

При цьому, дружина/партнерка військового/ветерана у буденному та навіть науковому дискурсі часто зводиться до ролі опікунки, а їхня підтримка – до компенсацій при загибелі та мінімального набору соціальних послуг. Жінка в подружжі військових та ветеранів рідко розглядається як окрема особистість, яка переживає самостійний досвід під час військової служби, участі у бойових діях, закінчення служби її партнера, інтеграції його у цивільне життя. Втім подружжя військових/ветеранів розділяють унікальний досвід служби набагато ширше – вони проживають разом розлуку, стосунки на відстані, одноосібне ведення домогосподарства, виховання дітей, догляд за хворими рідними, зміни в інтимних стосунках та подальше життя з довгостроковими наслідками війни для них самих, їхніх коханих, рідних та близьких.

Після вторгнення Росії у 2014 році сотні тисяч українців стали на захист країни. Відтоді участь в АТО/ООС взяли понад 600 000 осіб, зокрема у складі добровольчих формувань. Частина чоловіків/партнерів респонденток дослідження служили саме в добровольчих формуваннях під час першої служби в АТО/ООС. Поступово, усі добровольчі формування були або розформовані, або долучені до офіційних частин сил безпеки та оборони України, а їх учасники отримали законодавчий механізм набуття статусу учасника бойових дій. З початком повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року учасники бойових дій з числа оперативного резерву першої та другої черги долучились до служби за мобілізацією (при чому, багато хто зголосився добровільно повернутись до служби ще до отримання повістки), а цивільні особи без попереднього бойового досвіду або досвіду служби могли добровільно з'явитись до територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, проте формально долучались до служби на підставах мобілізації.

Згідно останніх прогнозів Міністерства у справах ветеранів після перемоги в Україні налічуватиметься щонайменше три мільйони ветеранів, їхніх сімей і сімей полеглих воїнів¹. Їх кількість буде лише збільшуватись, адже з лютого 2022 року безпрецедентна кількість людей приєдналася до Сил оборони України у боротьбі проти повномасштабного російського нападу. Разом з тим, збільшуватиметься не лише

¹ Станіслав Погорілов, Після війни ветерани та їхні родичі складуть 10% населення України – Мінветеранів, Українська Правда, 22 грудня 2022, pravda.com.ua/news/2022/12/22/7381862, дата звернення 1.04.2023.

кількість учасників бойових дій та ветеранів. Майже у кожного військовослужбовця є сім'я: люди, які дбають про його благополуччя, турбуються про його безпеку та сподіваються на щасливе повернення додому. Серед цієї широкої спільноти підтримки окремо можна виділити роль та досвід партнерок та дружин військових і ветеранів, адже вони діляться з ними найінтимнішими переживаннями війни. Тому ще гостріше постає потреба надання їм суб'єктності, особливої підтримки, а також прийняття відповідних політичних рішень для її забезпечення.

У попередні роки було проведено низку досліджень для вивчення різних аспектів життя військових та ветеранів. Ці дослідження зробили значний внесок у розуміння добробуту ветеранів, їх реінтеграції у цивільне життя, стану працевлаштування, доступності пільг та послуг, їх сприйняття суспільством^{2 3 4 5 6 7}. При цьому лише незначна кількість досліджень охоплювали також і життя дружин/партнерок військових/ветеранів⁸.

На Лінію підтримки «Ветеран Хаб» дружини/партнерки часто звертаються із запитамися/скаргами на:

- відсутність взаєморозуміння, емоційної підтримки від коханого та/або рідних/близьких;
- невідповідність очікуванням одне від одного і реальності;
- психоемоційне виснаження, що викликає складнощі у взаєморозумінні;
- подружні зради;
- нерозуміння процесів, які проходив один з подружжя, будучи на війні, проблеми в комунікації;
- зміни цінностей і сенсів у подружжя під час війни.

З досвіду Veteran Hub з організації груп підтримки для дружин/партнерок «Дівчата, що чекають» ми можемо зробити висновок, що цих жінок найбільше хвилює:

- тривога за безпеку та життя коханої людини;
- відчуття соціальної ізоляції, коли в оточенні немає людей із досвідом очікування близьких із війни;
- нові виклики та обов'язки, які з'явилися в житті після того, як коханий пішов на війну;
- відсутність звичних опор, зокрема, підтримки чоловіка; пошук додаткових ресурсів;
- неможливість планувати майбутнє; невідомість;
- пошук балансу між життям в тилу та підтримкою чоловіка на фронті.

² Veteran Reintegration Survey, conducted by IREX in partnership with Veteran Hub and KIIS under the Veteran Reintegration Program, supported by the US Department of State:

<https://www.irex.org/insight/how-policymakers-can-support-veteran-community-ukraine-results-veteran-reintegration-survey>.

³ Ветеран Хаб, Шлях Ветерана, Листопад 2020, veteranhub.com.ua/shlyah-veterana, дата звернення 7.04.2023.

⁴ Ветеран Хаб, Практика, 2022, <https://drive.google.com/file/d/1EOTa4yuDBzQBLbpG78Xvqu6x2Voa3eXu/view>, дата звернення 7.04.2023.

⁵ UNPRPD, Реінтеграція ветеранів з інвалідністю, 2022, undp.org/sites/g/files/zskqke326/files/2023-01/Reintegration-manual.pdf, дата звернення 7.04.2023.

⁶ Український ветеранський фонд, Портрет ветеранів російсько-української війни, 2022, veteranfund.com.ua/opportunity/portret_veterana, дата звернення 7.04.2023.

⁷ Соціологічне дослідження в рамках проекту ООН Жінки, Гендерна рівність у центрі реформ, миру та безпеки, Невидимий батальйон 2.0: Повернення ветеранок до мирного життя, 2019, <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-09/invisible%20battalion%2020uk.pdf>, дата звернення 7.04.2023.

⁸ Юридична сотня, Невидимі наслідки війни. Як розпізнати? Як спілкуватись? Як допомогти подолати? Довідник для широкого кола фахівців, 2020, legal100.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/Nevidimi-naslidki-vii-ni.pdf, дата звернення 7.04.2023.

Наші спостереження з роботи лінії та груп підтримки були використані для розробки гіпотез та інструментів дослідження.

Спільнота Ветеран Хаб переконана, що сім'ї ветеранів — це ті, хто переживають війну разом із військовими, та чий досвід залишається невизнаним належним чином як на національному рівні, так і на рівні громад. Разом з тим, ми впевнені, що піклуючись про сім'ї військових з моменту їх вступу на військову службу, ми також підтримуємо самого військовослужбовця та його потреби. Невиправдано повільно відбувається напрацювання науково-обґрунтованої бази доказів та досліджень цієї категорії населення. Саме заклики звернути увагу на переживання і досвід дружин/партнерок та рідних військових/ветеранів свідчать про потребу змін як національних та регіональних політик, так і переорієнтації суспільства.

Першим кроком на шляху покращення життя сімей військових та ветеранів може стати детальне дослідження їхнього досвіду та потреб. Це дасть можливість не просто уявити реальну картину, а й виявити проблеми та сформулювати бачення необхідних змін та покращень.

Наш аналітичний звіт є продуктом комплексного дослідження життя партнерок військових та ветеранів та Шляху, який вони проходять з моменту вступу на службу їхніх партнерів. У цій роботі ми формуємо гіпотезу щодо варіантів Шляхів, які проходить дружина чи партнерка в залежності від етапу служби військовослужбовця. Очевидно, що спільний досвід проживання війни та служби у подружжя буде відрізнятися, а отже і потреби, бар'єри, труднощі та способи їх подолання будуть також різнитися. Ми обрали саме інструмент мапування досвіду, адже переконані, що це інтерактивне рішення, яке допоможе державі та сервісним організаціям розробляти ефективні стратегії підтримки цих людей.

Таким чином, дослідження, ініційоване Ветеран хабом, має сприяти налагодженню змістовного діалогу між органами державного управління, представниками громади, та сім'ями військовослужбовців/ветеранів.

Перелік скорочень:

ВЛК — військово-лікарська комісія

ВРУ — Верховна Рада України

ЗУ — Закон України

ЗСУ — Збройні сили України

ПТСР — посттравматичний стресовий розлад

ТЦК СП — територіальний центр комплектування та соціальної підтримки

Методологія

Дослідження було розвідувальним, тобто мало на меті передусім описати дійсність, а не знайти зв'язки і пояснити причини. Ми намагалися зібрати багатоманітний досвід дружин та партнерок військових і ветеранів, систематизувати його, зрозуміти який шлях вони проходять, щоб забезпечити ефективне впровадження підтримки на рівні організації Ветеран Хаб, а також надати цінну інформацію для інших стейкхолдерів: організацій громадянського суспільства, держави, міжнародних донорів та інших про унікальний досвід, переживання та потреби дружин/партнерок військових/ветеранів. Ми не ставили собі за ціль оцінити поширення тих чи інших досвідів.

Мета

Зібрати інформацію/дані/свідчення про досвід дружин та партнерок військових і ветеранів, систематизувати та викласти їх в узагальненій концепції Шлях коханої воїна, визначити ключові потреби, проблеми та бар'єри на шляху їх подолання, сформулювати висновки та рекомендації для стейкхолдерів щодо використання отриманих результатів дослідження в подальшій роботі із цільовою аудиторією та можливого покращення якості її життя, а також послуг та підтримки, що надається на різних етапах.

Завдання дослідження:

- Дослідити досвід, який переживають дружини/партнерки військових/ветеранів на різних етапах їхньої служби; з'ясувати проблеми, перешкоди та переживання, з якими вони стикаються, проживаючи цей досвід;
- Створити концепцію Шляху коханої воїна відносно сценаріїв його служби із позначенням ключових життєвих подій, які він переживає та потреб, які в нього виникають;
- З'ясувати думки жінок щодо їхньої самоідентифікації у ролі «дружини/партнерки військового/ветерана» та їхніх соціальних ролей;
- Зрозуміти потреби подружжя військових/ветеранів та з'ясувати їхню думку, як ефективно задовольнити ці потреби;
- Дослідити думки подружжя військових/ветеранів щодо впливу війни та/чи військової служби на їхні стосунки у парі;
- Дослідити суб'єктивну оцінку подружжя військових/ветеранів про державну підтримку і соціальну допомогу та бар'єри, з якими вони стикаються, коли їх отримують;
- Сформулювати рекомендації для груп стейкхолдерів.

Цільова група дослідження

Дружини та партнерки військових та ветеранів — людей, які стали на захист України в зоні АТО/ООС з квітня 2014 року, а також тих, які стали на захист країни внаслідок повномасштабного вторгнення Росії та проходять військову службу з лютого 2022 року у складі сил безпеки та оборони (Збройних сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, добровольчих батальйонів чи інших військових формувань, які створили відповідно до українського законодавства).

Методи дослідження

Ми обрали **якісницький метод аналізу** даних, а саме — **напівструктуровані глибинні інтерв'ю**. Такий метод спрямовує респондентів на розповідь про важливі аспекти їхнього життя, дозволяє створити довірливі стосунки і безпечне середовище із кожним із інтерв'ююваних та залишає можливість для додаткових, уточнюючих запитань. Таким чином, ми визначили, що це найбільш оптимальний метод для збору свідчень щодо досвіду, переживань, думок дружин/партнерок військових/ветеранів щодо різних аспектів їхнього життя та стосунків.

В період з 10 по 22 лютого ми провели 16 глибинних напівструктурованих інтерв'ю. Середня тривалість одного інтерв'ю — 2 години. Розмови проводили за попередньо розробленим гайдом (путівником), в якому були питання про різні сфери життя людини, через які ми розглядали досвіди дружин/партнерок військових/ветеранів:

- Стосунки/шлюб;
- Здоров'я (фізичне та психічне);
- Житло та побут;
- Виховання/догляд за дітьми;
- Матеріальні потреби (фінансові, юридичні);
- Покликання (робота/навчання);
- Самореалізація та соціальна інтеграція.

Крім того ми розглядали різні сфери життя та благополуччя дружини/партнерки відносно етапів та процесів Шляху ветерана⁹.

Перед початком збору даних ми провели два пре-тести розробленого гайду серед членів команди Ветеран Хабу, які були нашою цільовою аудиторією. Це потрібно було для того, щоб з'ясувати, чи питання зрозумілі, вдало сформульовані, не викликають психологічний дискомфорт у респонденток, чи ми враховували всі аспекти, які нас цікавлять.

Ми прагнули зафіксувати досвід всіх шістнадцяти жінок безпосередньо під час проживання повномасштабного вторгнення Росії. Разом з тим, де це було доцільно (жінок, чиї чоловіки вже мали досвід служби в минулому), ми запитували про їхній попередній досвід ретроспективно.

⁹ Ветеран Хаб, Шлях Ветерана, Листопад 2020, <https://veteranhub.com.ua/shlyah-veterana>, дата звернення 18.04.2023.

З етичних міркувань, враховуючи сенситивність інформації, якою з нами ділились респондентки, важливо було проводити особисті інтерв'ю. Забезпечити необхідні умови — приватність розмови та безпечний простір з доступом до укриття, ми могли лише у трьох містах — Києві, Вінниці та Дніпрі. Тому розмови з респондентками проводили у просторах Ветеран Хабу (м. Київ, м. Вінниця) та у приміщенні партнерської організації (м. Дніпро), з дотримання безпекових протоколів або онлайн, з дотриманням інструкцій на випадок повітряної тривоги/вимкнення електроенергії. Декілька розмов, зокрема з жінками, які знаходились на момент інтерв'ю за кордоном, або були вагітні і по стану здоров'я не могли особисто зустрітись, проводились онлайн (Zoom). Всі розмови з респондентками були записані на диктофони Ветеран Хабу з наступним детальним транскрибуванням та вилученням персональних даних. Усі транскрибовані записи були звідені з аудіозаписами, після чого аудіозаписи видалили з носіїв. Доступ до персональних даних та самих транскриптів був лише в обмеженого кола дослідників. Всі учасники цього процесу (дослідники, менеджери, інтерв'юери тощо) підписали угоду про нерозголошення конфіденційної інформації та комерційної таємниці.

Рекрут респонденток відбувався через комунікаційні канали Ветеран Хабу — людям пропонували заповнити онлайн-анкету, оформлену у Google Forms. На початку анкети було роз'яснення мети дослідження та конфіденційності зібраної інформації, а також попередження про те, що він передбачає запитання на чутливі теми. В анкеті були питання для визначення деяких соціально-демографічних характеристик респонденток (стать, вік, матеріальний стан, розмір населеного пункту та регіон проживання). Інформацію про дослідження та посилання на форму для заповнення поширювали у соцмережах організації. Хоч дане дослідження не є репрезентативним, для формування вибірки ми враховували важливі ключові параметри:

- Тип стосунків із військовослужбовцем (цивільне партнерство, шлюб, розлучені тощо);
- Тип служби військового: перша мобілізація в особливий період (з 2014 р. по 23.02.2022 р.); перша мобілізація під час воєнного стану (з 24.02.2022 р.); повторна мобілізація під час воєнного стану (з 24.02.2022 р.); військова служба за контрактом¹⁰;
- Тривалість стосунків у парі (до 1 року, 1–5 років, 6–10 років, 10+ років, 20+ років, 30+ років);
- Наявність дітей, їхній вік;
- Зміна місця проживання жінки (не змінювала, переїжджала в межах України і повернулась, переїхала в межах України і залишилась там жити, переїжджала за кордон і повернулась, переїхала за кордон і залишилась там жити).

На етапі відбору для участі в опитуванні ми дізналися у дружин/партнерок про їхній поточний статус ключових параметрів. Після першого тижня рекрутингу ми отримали більше сотні заявок, з яких обрали 16 для глибинних інтерв'ю за принципом

¹⁰ ЗУ Про військовий обов'язок і військову службу, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>, дата звернення 1.05.2023.

максимальної варіації. Під час заповнення анкети учасниці могли зазначити, чи хочуть вони брати участь у комунікаційній кампанії та в майбутніх дослідженнях. В майбутньому ці бази контактів можуть бути використані для рекрутингу учасниць.

Для цього дослідження ми залучили 4 інтерв'юерів з відповідним досвідом роботи з ветеранською спільнотою та/або психологічною чи соціологічною освітою. Перед початком збору даних всі пройшли навчання, яке охоплювало теоретичну частину (загальна інформація про дослідження; головні аспекти роботи з аудиторією; перша психологічна допомога; тренінг по захисту та обробці персональних даних) та практичну (практикування використання гайду в парах).

Аналіз зібраних даних з глибинних інтерв'ю здійснили два дослідника методом аналітичної індукції, що передбачало класифікацію даних, їх кластеризацію та аналітичні узагальнення. Всі наведені цитати були знеособлені для неможливості ідентифікувати респонденток. В подальшому ці дані підлягали обробці та мапуванню.

Обмеження дослідження

- Це дослідження не є репрезентативним і не має на меті узагальнити досвід жінок чи показати, яким має бути їхнє життя з моменту початку служби чоловіка. Це перше дослідження, яке прагне проаналізувати різноманіття досвіду дружин/партнерок військових/ветеранів та як воно змінюється відповідно до служби чоловіка. Ми хочемо показати реальний досвід жінок, Шлях та етапи, який вони проходять і який нам вдалось зафіксувати. Множинність досвідів, переживань, потреб жінок, які проживають службу чоловіка/партнера, різноманітна і багатогранна. Це дослідження не може бути екстрапольоване на всіх, хто проходить схожий Шлях. Ми переконані, що потрібно провести багато майбутніх досліджень — репрезентативних на національному рівні та більш детальних, які заглиблюються в окремі теми і тенденції.
- Обрана методологія не дозволяє зробити висновки про поширеність цих досвідів. Іноді ми наводимо припущення, щоб пояснити ті чи інші різниці у відповідях жінок, які знаходяться на різних варіаціях Шляху (ред.: про це у розділі Шляхи). Проте це не є свідченням закономірностей, а радше наші гіпотези, які потребують подальших досліджень. Також у розділі «Результати» зазначено, що саме з етапів/процесів концепції Шляху коханої воїна знайшло підтвердження в рамках цього дослідження, а що залишилось на рівні дослідницького припущення. Майбутні дослідження зможуть врахувати цей досвід при розробці методології та розробити інструментарії, в тому числі і для перевірки цих припущень.
- Наше дослідження мало географічне обмеження — ми зосередились лише на трьох містах, де могли забезпечити необхідні конфіденційні та безпечні умови.
- З огляду на часові та фінансові обмеження, ми надали перевагу зручним за типом і невеликим за обсягами вибіркам.
- В дослідженні неповністю представлений досвід окремих соціальних груп, який, на нашу думку, заслуговує окремого детального вивчення та подальших досліджень, а саме досвід:

- чоловіків, чиї дружини чи партнерки несуть військову службу;
- дружини та партнерки ветеранів, які повторно не долучились до служби;
- ЛГБТК+ партнерів/-ок;
- жінок, чиї чоловіки/партнери несли військову службу до 2014 року (в дослідженні взяли участь жінки, чиї чоловіки служили у період 2014–2023 років);
- жінок/чоловіків, які розлучилися із військовими/ветеранами;
- жінок/чоловіків, чиї чоловіки/дружини/партнер/-ки загинули внаслідок бойових дій, потрапили у російський полон, зникли безвісти;
- жінок/чоловіків, чиї чоловіки/дружини/партнер/-ки завершили військову службу через притягнення до кримінальної відповідальності у вигляді позбавлення або обмеження волі.

Більшість цих груп ми не досліджували свідомо, бо переконані, що їхній досвід відрізняється від опитаної нами цільової аудиторії. В дослідженні ми прагнули охопити досвід ЛГБТК+ партнерів/-ок і вдалися до низки кроків, щоб забезпечити їхню більшу представленість. Зокрема, ми вказували їх у цільовій аудиторії запрошень респондентів дослідження та звертались напряму до представників/-ць спільноти з проханням поширити інформацію про дослідження. Попри проактивні заклики до участі нам не вдалось залучити жодного представника/-цю ЛГБТК+ спільноти.

- Обраний нами метод збору даних і розповсюдження форми-заявки на участь у дослідженні міг спричинити те, що в інтерв'ю взяли участь міські мешканці та люди, які більш активно взаємодіють із ветеранськими недержавними організаціями. Це унеможливило вивчення досвідів дружин/партнерок, які мешкають у сільській місцевості; жінок, які мають вкрай обмежений доступ до засобів телекомунікацій; жінок, які не є активними членками ветеранських мереж та організацій.
- У час розробки, проведення та аналізу результатів дослідження команда Ветеран Хабу знаходилася в різних куточках України та за кордоном, також переживаючи досвід війни та його вплив на своє життя та працездатність. Крім того одна з аналітикинь команди є дружиною військового, який зараз несе активну службу. Це може бути як перевагою, так і обмеженням. З одного боку, це могло вплинути на її рефлексію під час отримання даних через співставлення їх зі своїми власними переживаннями, упередженнями та оцінками. З іншого боку — на актуальність розроблених інструментів та глибину аналізу. Щоб уникнути будь-якого викривлення, робота з планування, розробки, проведення дослідження та аналізу результатів була розділена між дослідницями. В той час як одна з дослідниць, яка не є у стосунках з військовим, виконувала основну роботу по розробці методології, збору даних та аналізу, інша відповідала за розробку гіпотез, концептуалізацію та аналіз через спільне редагування.

Етичні засади

В ході дослідження ми керувались чинним законодавством щодо «Зasad поваги до людської гідності» та етичним кодексом Ветеран Хабу. Збір, зберігання та аналіз емпіричних даних дослідження базувалися на дотриманні етичних стандартів, а також захисті прав учасниць дослідження (у тому числі добровільності та конфіденційності).

При заповненні анкети на участь у дослідженні людина давала згоду на обробку та зберігання персональних даних. Всіх учасниць попередньо поінформували про цілі, завдання та методологію дослідження, принципи обробки та зберігання персональних даних та про те, що вони можуть відмовитися від участі у будь-який момент без будь-яких наслідків. Потенційним учасницям надали також інформаційну довідку з відповідями на ключові питання, контакти дослідниць та гарячих ліній організацій, які безкоштовно надають психологічну допомогу. Враховуючи, що ми досліджували сенситивні теми, то прагнули забезпечити психологічний комфорт учасниць. Всі інтерв'юерки попередньо пройшли внутрішнє навчання з першої психологічної допомоги та етичних засад проведення дослідницьких глибинних інтерв'ю. Перед тим, як розпочати інтерв'ю, учасниці могли поставити питання, які їх хвилюють, і після цього підписували згоду на участь у дослідженні та аудіозапис розмови. Транскрипти не містили жодних персональних даних, які дозволяли би ідентифікувати особу респондентки.

Концептуалізація

АТО/ООС — комплекс військових і спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур з 14 квітня 2014 року¹¹ по 30 квітня 2018 року (АТО) та з 30 квітня 2018 по 24 лютого 2022 року (ООС), спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні проти України¹².

Бойова служба — термін, яким ми позначаємо службу людини в зоні проведення воєнних (бойових) дій.

Ветеран — у даному дослідженні ми розглядаємо під цим поняттям осіб, які стали на захист України в зоні АТО/ООС з квітня 2014 року, а також тих, які стали на захист країни внаслідок повномасштабного вторгнення Росії та проходять військову службу з лютого 2022 року у складі сил безпеки та оборони (Збройних сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, добровольчих батальйонів чи інших військових формувань, які створили відповідно до українського законодавства).

Військовослужбовець — це «громадянин, який проходить військову службу у збройних силах або інших військових формуваннях, створених відповідно до законодавства»¹³.

Вперше мобілізований — військовослужбовець, який вперше почав служити в межах російсько-української війни за мобілізацією після 24 лютого 2023 року.

Державна підтримка — це сукупність організаційних, адміністративних або інших заходів, які держава надає ветеранам та їхнім рідним, але не включає прямого фінансування (грошової допомоги)¹⁴.

¹¹ ЗУ Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-18#Text>, дата звернення 18.04.2023

¹² Офіційне інтернет-представництво Президента України, Указ Президента України №116/2018 <https://www.president.gov.ua/documents/1162018-24086>, дата звернення 18.04.2023.

¹³ Енциклопедія сучасної України, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, <https://esu.com.ua/article-34490>, дата звернення 18.04.2023

¹⁴ Ярослав Петруненко, Господарське право і процес, Поняття державної підтримки суб'єктів господарювання як засобу забезпечення ефективного використання бюджетних коштів, <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/6/20.pdf>, дата звернення 18.04.2023.

Добробут — узагальнена категоризація потреб людини. У даній роботі ми використовуємо визначення добробуту Департаменту Ветеранських Справ Канади, що «містить як суб'єктивний психологічний добробут, так і об'єктивний економічний добробут. Модель враховує суб'єктивний та об'єктивний стан людини з 7 напрямків: робота або інша значуща діяльність, фінанси, здоров'я, життєві навички та знання, соціальна інтеграція, житло або фізичне середовище, соціокультурне середовище»¹⁵.

Домашнє насилля — у даному дослідженні ми розглядали це поняття відповідно до ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»¹⁶: «Діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь.»

Дружина військового/ветерана — у даному дослідженні, це жінка, яка перебуває в офіційно зареєстрованих стосунках (шлюбі) з військовим/ветераном.

Партнерка військового/ветерана — у даному дослідженні, це жінка, яка перебуває в стосунках з військовим/ветераном, але вони не є офіційно зареєстровані (не перебувають у шлюбі).

Повторно мобілізований — військовослужбовець, який вперше почав служити в межах російсько-української війни в зоні АТО/ООС з квітня 2014 року та повторно долучився до служби за мобілізацією після 24 лютого 2023 року.

Психологічна допомога — «вид допомоги, що надається людині чи групі людей для відновлення необхідної якості психологічних станів, покращення функціонування психічних процесів, поведінки, спілкування та їх реалізації в груповій діяльності»¹⁷.

Психологічна підтримка — «система соціально-психологічних, психолого-педагогічних засобів, способів і методів допомоги особі з метою оптимізації її психоемоційного стану в процесі формування здібностей і самосвідомості, спрямування зусиль особи на реалізацію власної професійної діяльності»¹⁸.

Реабілітація — «сукупність заходів, покликаних забезпечити особам з порушенням функцій внаслідок захворювань, травм і природжених дефектів пристосування до нових умов життя в суспільстві, в якому вони живуть»¹⁹. Зауважимо, що в даному дослідженні ми розглядаємо лише медичний (лікувальний) аспект реабілітації.

¹⁵ Ветеран Хаб, Шлях Ветерана, Листопад 2020, veteranhub.com.ua/shlyah-veterana, дата звернення 7.04.2023.

¹⁶ ЗУ Про запобігання та протидію домашньому насильству, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>, дата звернення 7.04.2023.

¹⁷ Міністерство оборони України, Науков-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних сил України, Київ, 2017, core.ac.uk/download/pdf/84274034.pdf, дата звернення 18.04.2023.

¹⁸ Міністерство оборони України, Науков-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних сил України, Київ, 2017, core.ac.uk/download/pdf/84274034.pdf, дата звернення 18.04.2023.

¹⁹ Основи медичної реабілітації, kaf-fis-reab.dsmu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/02/4_1.pdf, дата звернення 7.04.2023.

Російсько-українська війна — пряма та опосередкована збройна агресія Російської Федерації проти суверенітету і територіальної цілісності України, яка триває з 2014 року. 24 лютого 2022 року Росія розпочала повномасштабне воєнне вторгнення в Україну, тим самим розпочавши новий етап війни.

Самоідентифікація — уподібнення, встановлення тотожності (із соціумом та з собою), усвідомлення себе як подібного до інших і одночасно як особливу істоту — «Я» — унікальну індивідуальність²⁰. У даному дослідженні ми показуємо, чи жінки усвідомлюють себе як дружини/партнерки військових/ветеранів.

Соціальна допомога — це допомога, яку отримують ветерани та їхні рідні відповідно до державної політики у сфері соціального захисту ветеранів війни.

Соціальна роль — це поведінка, що асоціюється з певним соціальним статусом. У кожного статусу є своя соціальна роль. Ця поведінка ґрунтується на соціально-визначених очікуваннях від людини при зайнятій позиції у соціумі. Ролі допомагають людям взаємодіяти та будувати очікування один від одного. У даному дослідженні ми розглядаємо соціальні ролі дружини/партнерки військовослужбовця. Ми показуємо, що, на їхню думку, очікується від людини, яка займає статус дружини/партнерки військового/ветерана у суспільстві²¹.

Статус — це позиція людини в суспільстві або ж те, як суспільство визначає людину та її досвід, якими правами та ставленням наділяє. Людина водночас може мати багато різних статусів. Статус — це соціальний термін, юридичне визначення носія певного досвіду²².

Статус «мобілізованого» — у даному дослідженні ми використовуємо термін «мобілізований» для позначення людини, яка зголосилась долучитись до служби після 24 лютого 2022 року за мобілізацією, незалежно від того, чи вона зголосилась прийти до ТЦК СП самостійно, чи отримала повістку.

Шлях Ветерана — мапа досвідів та потреб ветеранів АТО/ООС від моменту рішення приєднатися до служби і до кінця життя, розроблена Veteran Hub²³.

Шлях коханої воїна (в тексті зазначений також як Шлях) — мапа досвіду та потреб дружин/партнерок військовослужбовців та ветеранів російсько-української війни від моменту рішення приєднатися до служби, розроблена Veteran Hub.

²⁰ Оксен Лісовий, Соціокультурна самоідентифікація особистості, 09.00.04 — філософська антропологія, філософія культури, <http://www.enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4721/Lisovyi.pdf>, дата звернення 18.04.2023

²¹ 2008-2023 ResearchGate GmbH, https://www.researchgate.net/figure/Differences-between-identity-and-role_fig1_343548090, дата звернення 18.04.2023.

²² Державна наукова установа Енциклопедичне видавництво за участі Інституту програмних систем НАН України, 2015-2022 Powered by MediaWiki, https://vue.gov.ua/Соціальний_статус, дата звернення 1.05.2023.

²³ Ветеран Хаб, Шлях Ветерана, Листопад 2020, veteranhub.com.ua/shlyah-veterana, дата звернення 7.04.2023.

Шлях 1 — чоловік/партнер ніколи не служив, долучився до служби за мобілізацією після 24 лютого 2022 року; їхні стосунки почалися до повномасштабного вторгнення.

Шлях 2 — чоловік/партнер мав попередній бойовий досвід у період 2014–2022 років та повторно долучився до служби за мобілізацією після 24 лютого 2022 року; їхні стосунки почалися після його першої служби, тому вони не мали першого спільного досвіду розлуки та служби в минулому.

Шлях 3 — чоловік/партнер мав попередній бойовий досвід у період 2014–2022 років та повторно долучився до служби за мобілізацією після 24 лютого 2022 року; їхні стосунки почалися до, чи під час його першої служби в період до повномасштабного вторгнення, тому вони мали перший спільний досвід розлуки та служби в минулому.

Ми передбачаємо, що існують **як мінімум чотири варіації цього Шляху**, які не описані в даному звіті через обмеження дослідження. Варіації залежать від двох категорій змінних: момент початку стосунків та момент їхнього закінчення. Для зручності, ми їх позначаємо як:

Шлях 4* — чоловік/партнер військовий за професією, їхна стосунки почалися до 24 лютого 2022 року.

Шлях 5* — чоловік/партнер ніколи не служив, був мобілізований/долучився добровольцем після 24 лютого 2022 року; їхні стосунки почалися *після* повномасштабного вторгнення, під час служби.

Шлях 6* — чоловік/партнер військовослужбовець, але в якийсь із моментів служби вони з дружиною/партнеркою розлучились чи прийняли рішення про роздільне проживання.

Шлях 7* — чоловік/партнер військовослужбовець, але він загинув внаслідок бойових дій.

Додаткові дослідження необхідні для обґрунтування та деталізації даних варіацій Шляху, а також для визначення інших потенційних Шляхів.

Дане дослідження ми сфокусували на детальному вивченні теперішнього досвіду дружин/партнерок під час проживання етапу «Війна». Для респонденток, чиї чоловіки/партнери були мобілізовані чи долучились добровольцями до армії після 24 лютого 2022 року, це був перший досвід проживання даного етапу. Для частини респонденток, чиї чоловіки/партнери несли службу в період 2014–2022 років, це був вже повторний досвід. В спілкуванні з останніми, ми акцентували увагу на їхньому теперішньому досвіді, проте запитували і про їхнє життя під час першої служби чоловіка в АТО/ООС, переходу в цивільне життя і саме цивільне життя після першої служби (АТО/ООС) та підготовку до другої служби з початком повномасштабного вторгнення. Таким чином нам вдалось врахувати досвід і цієї аудиторії при мапуванні Шляхів. Окремою цінністю для дослідження стало порівняння досвіду, потреб та рекомендацій самих жінок щодо першої та другої служб.

Хочемо наголосити, що в майбутньому важливо актуалізувати це дослідження з даною цільовою групою. Це допоможе детально вивчити розвиток їхнього Шляху після завершення теперішньої військової служби чоловіка/партнера, яка розпочалась у період повномасштабного вторгнення Росії.

Етапи Шляху коханої воїна

Етап Початок стосунків

Згідно з концепцією Шлях коханої воїна починається з початком їхніх стосунків. Це могло відбутися до початку першої служби у 2022 році, як в Шляху 1; в період між службами, як в Шляху 2; до початку/під час першої служби (АТО/ООС), як в Шляху 3.

Оскільки це дослідження мало на меті створити схему Шляху коханої воїна, ми намагались проаналізувати якомога різноманітніший життєвий досвід та обирали респонденток різних за віком, типом стосунків, їх тривалістю, наявністю дітей тощо. Саме тому у нашій вибірці стосунки кожної з респонденток починались та розвивались по-різному, а самі жінки давали цьому різні оцінки. Ми не аналізували детально етап Початку стосунків, проте в ході інтерв'ю нам вдалось виокремити декілька особливостей.

Початок стосунків під час служби

Частина опитаних жінок, які починали стосунки з чоловіком у момент служби зазначали, що на момент знайомства та початку їхніх взаємин у них було романтизоване сприйняття військових та потенційних стосунків із ними, оскільки вони не стикались із військовослужбовцями/впливом служби чи війни на життя напряду.

«В момент знайомства в мене були романтичні погляди на все це, дуже романтичні. Як у кожного з нас, хто не стикався з війною. Це дуже романтично звучить, а на практиці це [участь у бойових діях] вбиває.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Інша особливість початку стосунків під час активної служби — відносно швидкий розвиток відносин в парі, що інколи суперечило бажанням та баченням партнерок. В момент, коли жінка ще не встигла зрозуміти, чого вона хоче від партнера та відносин, її партнер прагнув перевести стосунки на новий рівень, взяти шлюб або завести дітей. Ми не зафіксували бажання партнерів не мати прив'язку під час служби, мати вільні стосунки чи розлучитись, проте це радше викликано обмеженнями вибірки.

На думку деяких опитаних жінок, військовослужбовці під тиском постійної загрози смерті поспішають жити і приймати такі рішення.

«Військові, ну в принципі переважна кількість, живуть зараз більше одним днем.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Деякі з респонденток відчували психологічний тиск з боку партнера, який схилив її до певного рішення. Жінки іноді не відмовляли та/чи приймали небажані рішення через почуття обов'язку, турботи, жалю, провини чи страху образити або нашкодити партнеру.

«Знаєте, коли ми тільки почали з ним зустрічатися, я вже тоді була вагітна, я його не кохала. Просто не кохала. Просто ну мені було його шкода.[...] Багато тих побратимів, тих хлопців, котрих він щитав як рідних, вони з одної, як говориться, миски їли, вони на його очах погібли. Ну як я можу його кинути? Тому я була з ним. А потім вже прийшло й кохання.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 3.

«Ми й першу [дитину] хотіли, і другу хотіли. Ну другу хотів вже він, я не хотіла.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 3.

«І тут, мабуть, ближче до [дата], десь там 11 ночі, мені телефонують з його номера і просять назвати: з чийого номера мені телефонують, прізвище, ім'я, по батькові, позивний, дату народження. А я сиджу в підвалі. Я називаю, все називаю, і тут він вихватує трубку і кричить: «Мене поранено, я живий, ти вийдеш за мене заміж?» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Схожі відчуття переживали жінки, які хотіли призупинити відносини. Вони йшли на компроміс з собою, своїми бажаннями «не бажаючи робити боляче герою, який постраждав за Батьківщину».

«Ну, розумієте, є така ще цікава річ. Я декілька разів навіть намагалась піти. Но, ти ніби кидаєш гарну людину. Ну тіпа героя, я не знаю як це, ніби ти в заручниках, тобто, він не винен в цьому, він постраждав за Батьківщину, і він ніби страждає вже за це. Ну це дуже така важка якась тонка тема, ніби зраджуєш героя, спричиняєш біль герою, ніби так.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Початок стосунків з ветераном під час цивільного життя після служби

Такі стосунки могли початися під час переходу військовослужбовця в цивільне життя або вже в період проживання чоловіком цивільного життя. Окремі респондентки ділились досвідом адаптації на початку стосунків, пов'язану із різницею у досвіді — чоловік воював, тоді як жінка не проживала цього досвіду²⁵.

Таким чином стосунки розвивались у парі, де чоловік бачив війну, бойові дії, ймовірно брав у них участь і після військової служби проживав перехід в цивільне життя чи його стабілізацію. В той час як у партнерки/дружини не було цього досвіду, вона могла його не розуміти, не розділяти, складно приймати.

«Тоді я просто відчувала, що ми якимось на одному рівні, нормально комунікували. Але все-таки потім почала відчуватися різниця в досвіді. Тому що він був в АТО, він бачив війну, потім ще плюс працював на різних роботах, займався різною діяльністю. Тому якимось доводилось із цим ще миритися.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Ну в нього вже склалось зовсім інше бачення до життя. Людина, яка бачила смерть, вже не може просто так жити в цьому світі. Не так, що просто бачила смерть, а бачила смерть на війні. Тому що я теж бачила смерть, там, батько помер, і багато вже померло

²⁵ (Прим. – не проживала досвіду саме військової служби свого теперішнього партнера; вона могла мати досвід проживання війни й відчувати її вплив на своє життя тощо).

рідних на той момент. Але війни я не бачила.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Мислення військовослужбовця воно як якесь інакше, ми не можемо його зрозуміти, це дуже цікава річ. Вони ніби інші. Вони інші люди. Вони замічають інші речі. [...] Тому що він знає їх наслідки. Тобто він це бачив, він це знає і він по-іншому мислить.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Жінки, які починали стосунки з чоловіками, які були в період адаптації до цивільного життя (прим. — етап Шляху ветерана) помічали, що партнер міг бути малослівний про свій військовий досвід, свої переживання та почуття. Вони проживали його в собі або з людьми, котрі могли його зрозуміти, переживали схожий досвід (найчастіше з побратимами). Тоді як партнеркам потрібен був діалог, аби краще зрозуміти свого чоловіка/партнера та побудувати з ним стосунки на впевненості у його чесності та порядності.

«Він нічого не розповідав і я нічого активно не запитувала. Тому що я тоді думала, ну по-перше, що якби він хотів розказати, він би розказав. В нас тоді тільки почались стосунки, ясна річ, що він тоді повернувся і взагалі не знав кому довіряти, з ким і про що можна говорити. Там, я думаю, він стикався з нерозуміння від цивільних людей. Я така ж цивільна була, яка його не розуміла. І в нас були сварки з цього приводу.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Але коли мій чоловік повернувся з війни, він відрізнявся від чоловіка моєї одноклассниці. Тому що чоловік моєї одноклассниці багато розказував, якісь моменти зі служби теж їй розказував. Мені тоді чоловік мій нічого не розказував.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Синергія у відносинах пар з'являлась із часом, при зростанні довіри та «вирівнюванні» різниці досвідів.

«Десь я щось більше знаю, десть щось він більше знає, і наші вже знання і досвід наклалися, і ми вже змогли існувати як родина, в якій ми можемо допомагати один одному.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Скільки часу у вас пішло на такі притирки? — Я думаю, що перші 2 роки точно.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Етап Війна (АТО/ООС)

Оскільки ми проводили дослідження під час повномасштабного вторгнення Росії, розповіді респонденток про досвід проживання війни стосувалися переважно теперішньої служби їхніх чоловіків/партнерів. Проте, у спілкуванні з жінками, які проходять Шлях 2 та Шлях 3, ми запитували про попередній досвід етапу Війни (АТО/ООС) і просили порівняти його із теперішнім.

Проживання етапу Війни (повномасштабної) ми детально описали у відповідному розділі. Разом з тим хочемо відмітити, що жінки, які перебувають на Шляху 2 та Шляху 3 вперше проживали цей досвід зі своїми партнерами раніше за жінок зі Шляху 1 — під

час та після АТО/ООС. Їх досвід має певні свої особливості, ймовірно, тому, що вони проживали його під час бойових дій іншого масштабу.

«Війна важча, бойові дії більші. Наскільки я зрозуміла, то тоді було важко, так, але тоді не було так.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Жінки зі Шляху 3, які мали вже попередній досвід та провели більше часу у військовому середовищі та у стосунках із військовими/ветеранами, краще розумілися на військовій системі, швидше переходили з одного елементу етапу на інший (наприклад, від усвідомлення до дій). Іноді ці жінки мали вже зв'язки із іншими дружинами/партнерками та ветеранськими спільнотами, краще розуміли свої потреби та як себе підтримати, домовлялись зі своїми чоловіками/партнерами щодо правил комунікації чи поведінки тощо. Більш детально про це ми описали у відповідних розділах.

Окремо варто виділити досвід проживання першої служби жінками, чиї чоловіки служили за контрактом до 24 лютого 2022 року. В розповідях жінки наголошували на почутті провини, бо не змогли відмовити чоловіка/партнера або ж він змушений був підписати черговий контракт, оскільки це його єдина можливість забезпечувати сім'ю. Зазвичай причинами цього ставали проблеми з пошуком стабільної роботи у цивільному житті після першого контракту.

«Я дуже боялася через оці свої якісь переживання, відчуття провини, що може якби я інтенсивніше відмовляла від підписання контракту, він би не підписав його, досі шукав би роботу і так далі. Мені здавалося, що якась частка моєї відповідальності за те, що він підписав знову контракт, вона є. І через те мені було страшніше [на початку повторної служби]. Тобто, якщо б щось сталося, я б себе звинувачувала, що я недостатньо відрадила від підписання.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

Ця група жінок також згадувала про необхідність прийняти рішення щодо переїзду у місце дислокації своїх чоловіків.

«І ми зрештою дійшли згоди, скажімо так, щодо переїзду до [місце дислокації військового за новим контрактом].» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

Етап Завершення служби

Завершення військової служби (як служби за призовом, так і за контрактом) під час АТО/ООС могло настати за таких умов (прим. – ми зазначаємо декілька підстав, а вказаний перелік не є вичерпним):

- досягнення строків, визначених рішенням Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, для військовослужбовців, які проходять військову службу за призовом;
- закінчення строку контракту або укладання контракту до закінчення особливого періоду та служби не менше 24 місяців (для контрактної служби);

- скорочення штатів або проведення організаційних заходів у разі неможливості їх використання на службі (для контрактної служби);
- досягнення граничного віку перебування на службі;
- за станом здоров'я — на підставі висновку (постанови) військово-лікарської комісії про непридатність до військової служби з виключенням із військового обліку або обмежену придатність у воєнний час;
- набрання законної сили обвинувального вироку суду, яким призначено покарання у вигляді позбавлення волі, обмеження волі або позбавлення військового звання;
- службова невідповідність;
- сімейні обставини або інші поважні причини тощо;
- закінченням проходження військової служби вважається день виключення військовослужбовця зі списків особового складу військової частини;
- інші підстави, що визначені у ст. 26 ЗУ «Про військовий обов'язок і військову службу»²⁶.

Додатковими підставами для видання такого наказу крім перелічених вище підстав для звільнення з військової служби є:

- смерть військовослужбовця²⁷;
- оголошення померлим за рішенням суду.

В межах дослідження ми не виявили істотних відмінностей у досвідах між етапами Завершення служби (АТО/ООС) та Завершення служби (повномасштабна війна). Частково це можна пояснити обмеженнями у проведенні цього дослідження. Потрібно додатково вивчити питання, щоб зрозуміти особливості проживання дружинами/партнерками етапу Війна (АТО/ООС).

Етап Перехід в цивільне життя

Респондентки, які проживали досвід служби чоловіків/партнерів під час АТО/ООС (Шлях 3) проходили також і етап Переходу чоловіка у цивільне життя. За концепцією Шляху ветерана це час, коли ветеран/-ка переходить з військової культури до свого цивільного життя та починає знову в нього інтегруватися²⁸.

Окремі жінки зазначали, що перехід відбувався різко і стресово як для військового так і його сім'ї.

«По-друге, у нього не було періоду відпочити, і зараз не було. Я не знаю, це неправильно. Мені здається, що потрібно давати якийсь перехідний період, бо ти на війні, а потім ти тут [у цивільному житті] і це якось... Так, і вони за один день змінюються. Відсутність цього перехідного етапу важко далось і мені, і йому. Тому що я зі своїми мирськими проблемами, з пелюшками, а він з війною в голові. Ці світи не мають стикатися за одну

²⁶ Ст. 26 ЗУ Про військовий обов'язок і військову службу, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#n469>, дата звернення 20.04.2023.

²⁷ Ст. 24 ЗУ Про військовий обов'язок і військову службу, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>

²⁸ Ветеран хаб, Шлях ветерана, <https://veteranhub.com.ua/shlyah-veterana>, дата звернення 20.04.2023.

годину. Мають якось плавно стикатися. Це на мій погляд.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Різкий перехід в житті опитаних негативно впливав на:

- психоемоційний стан подружжя;
- досвід батьківства;
- робочі відносини;
- загальну адаптацію до цивільного життя військового.

«Людина втрачає орієнтацію в мирному житті взагалі, це по-перше. По-друге, він починає вибухати. Тобто йому щось кажуть, а він: «Чому я повинен це робити, я ж все, я ж відслужив? Чому я ще повинен [нести] якийсь папірець?» І він починає вибухати, бо ще повинен щось робити. І так кожного разу.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Військовий не міг перестроїться так швидко на цивільний лад. Тому він перегибав палку там у дисципліні. А це ж не подобалося співробітникам. От тому на мене це стресово теж впливало.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Після військової служби чоловіки/партнери переживали кризу ідентичності, потребували підтримки та час на адаптацію до нових умов. В цей період жінки зазначали, що змушені були бути «головною дорослою» в сім'ї: забезпечувати фінансову стабільність, приймати важливі рішення одноосібно, опікуватись дітьми та/або рідними, яким потрібен постійний догляд, підтримувати чоловіка/партнера. Як і у випадку із початком служби (прим. — про це детальніше в етапі Війна), жінки не мали можливості контролювати вхід у цей етап. Попри те, що вони очікували завершення служби, повернення коханого, будували плани на спільне життя, цей період жінки описували як такий, що знову перевернув їхнє життя і приніс нові виклики.

«В нас декілька років тому взагалі були фінансові труднощі. Чоловік змінював рід діяльності, навчався чогось нового. Я тоді дуже важко працювала на декількох роботах.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Цей перший рік був дуже важкий. І ти залишилась сам на сам. Зараз я знаю що робити, а тоді це було таке щось, важко, важко.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Я намагалася якось трошки допомагати, наприклад, зі складанням резюме і таке інше. Я переважно займалася пошуком квартир.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

Жінки, чиї чоловіки служили за контрактом, ділились, що нездатність їхніх партнерів професійно самореалізуватись у цивільному житті впливала на мотивацію повернутись назад на службу.

«В мене була робота і мене це влаштовувало абсолютно. Я готова була його підтримувати в тому, щоб він мав час, який йому потрібен, щоб вирішити, що його

цікавить, що саме потрібно і таке інше. Але зрештою, в якийсь момент фінансова ситуація стала складнішою і я бачила, що і для нього це було вже емоційно виснажливо. Я бачила, близько року, мабуть, минуло. Мені здається, йому було важко емоційно через те, що він на той момент ще не мав роботи. Ну і зрештою, якось так вийшло, що тема повернення до армії, вона стала звучати частіше.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

«Так, звісно, мені було важко це прийняти в тому плані, що мені здавалося, що для нього це вимушене рішення, і воно найбільше пов'язане саме з тим, що йому некомфортно бути непрацевлаштованим. І в нього накопичення вже закінчувалися. Він, я так розумію, не хотів жити, я це так не сприймала, але тим не менш — за мій рахунок. Ми якийсь час жили на мою зарплату, і він наполіг на тому, щоб потім віддати мені ці гроші [сміється]. Ну тобто свою половину, коли працевлаштувався. Мені було важко в тому плані, що здавалося, що щось знову може посилитися. Навіть тоді ситуація була більш спокійною, але бойові дії все одно відбувалися час від часу, якісь сутички. Може, меншої інтенсивності, але тим не менш.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

При цьому респондентка відчувала свою власну провину.

«І я почувалася дещо винною, скажімо так. В тому плані, що, не, мені здавалося, що якби я заробляла більше, то ми б собі більш комфортно дозволити. Я раціонально розумію, що він все одно би на це не погодився, але тим не менш. Мені не хотілося, щоби це було вимушене рішення для нього.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

Етап Цивільне життя після служби

Свідчення про цей етап ми зібрали ретроспективно в жінок, які переживали перехід у цивільне життя після служби партнера в АТО/ООС (Шлях 3), або починали стосунки із ветераном в період його цивільного життя після служби (Шлях 2).

Опитані нами жінки описували, що служба та війна мали великий вплив на їхнє життя та стосунки. Іноді це визначало розвиток стосунків, здатність побудувати міцний та щасливий шлюб. Багато рішень подружжя приймали чи навпаки відкладали прийняття через відчуття потенційного загострення воєнних дій та розуміння, що чоловік/партнер може розпочати повторну службу.

«[Шлюб] ініціював він, але я дуже добре пам'ятаю, як ми їхали в тролейбусі на роботу і після однієї з розмов я кажу: «Ну то давай одружимося та й все, щоб не було якихось проблем, якщо вони колись можуть виникнути», і він сказав: «Да, давай. Коли підемо подавати заяву?». Ми домовились про день, пішли і подали заяву, фактично через день після цієї розмови. І [дата] ми одружилися, рівно через місяць. От, тому війна, вона фактично тримає наші стосунки (сміх), вона червона лінія. Я не знаю, в мене таке враження, всі наші стосунки якось пов'язані з нею безпосередньо, з війною. Так чи інакше.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Важливо зазначити, що цивільне життя може неодноразово перериватися ротаціями військового. Відповідно чергування цивільного життя та служби може перерватись хіба що у випадку, коли формальне право чоловіка не продовжувати службу збігається з його рішенням та вибором більше не служити. В реальності ж, в Україні існує багато шляхів поновлення на службі. І серед ветеранів АТО/ООС повторне підписання контракту після невдалого повернення зі служби до цивільного життя або ж свідомо обираючи службу, як професійну діяльність, було поширеним явищем. З досвіду консультантів Ветеран Хаб, ветерани АТО/ООС, які звертались до організації за психосоціальними послугами до повномасштабного вторгнення нерідко підписували контракт декілька разів поспіль. В такому разі, вони зазвичай не мали достатньо часу на інтеграцію та відновлення. Ба більше, військові, які завершили службу за мобілізацією та не були визнані непридатними до служби за рішенням ВЛК (що далеко не завжди є об'єктивним свідченням стану здоров'я військового), були зараховані до складу оперативного резерву першої та другої черги. Саме ці люди були першими, кого викликали за мобілізацією в лютому 2022 року²⁹. Наразі складно оцінити, як саме повторна служба за мобілізацією вплине на військових та їхніх коханих, проте ми вважаємо, що цей досвід – повторної служби та демобілізації – потребує додаткового уважного вивчення.

«Він пішов у 2014 році добровольцем, до 2017 року він був у добровольчому батальйоні, потім вписали до лав ЗСУ. І от з 2014 по 2017 він воював. Ми рахували недавно, сміялись, п'ять разів чи чотири він повертався і знов ішов.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

У розповідях про досвід цивільного життя своїх партнерів/чоловіків жінки згадували про вплив війни на їхнє психічне здоров'я та поведінку. Ми проаналізували та згрупували їхні свідчення про те, як це вплинуло на їхнє життя, життя їхніх сімей та здатність будувати стосунки в парі.

Деякі учасниці інтерв'ю, описуючи свої приватні випадки, зазначали про появу у чоловіків/партнерів у цивільному житті після служби:

- агресії;
- інтрузій (коли тимчасово виникає відчуття, що подія повторюється в теперішньому) та флешбеків (яскраві спогади, під час яких людині може здаватись, що вона знову їх проживає наяву та може не розуміти, де саме вона перебуває);
- нездатності засинати у тиші;
- гіперреактивності;
- підвищеної тривожності та настороженості;
- узалежненої поведінки;
- суїцидальних думок тощо.

«Зараз трошки все змінилось тому, що потрібно було організувати поїздки на реабілітацію, відпроситися з роботи і якісь побутові моменти перелягли виключно на мене. Ну я цього не боялась, ну, як кожна жінка, приготувати, поприбирати, все само

²⁹ <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/257189306594155>

собою розуміється. Але з'явилися моменти такі, знаєте, на які ти, можливо, не звертав до цього увагу. Я розуміла, що вони будуть, але як їх сприймати, я не знала, флешбеки.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Після контузії, коли загинув [побратим] він якраз приїжджав, ми їздили на похорон. І от тоді я помітила, що він став нервовим, легко було його роздратувати. Так сталося, що була якась розконцентрація уваги трошки, ми ледве не потрапили в аварію, коли їхали дорогою туди. Коли вже якось трохи минулося, він зрозумів, що це, скоріше за все, пов'язано саме з контузією. Ну тоді йому здавалося все нормально, що він чудово справляється і все таке. Але вже пост-фактум зрозумів, що, мабуть, була потрібна якась [психологічна] підтримка.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014 за контрактом, Шлях 2.

«Тобто всі шуми, які є, то все важко для нього. Громкі крики, перевантаження, якась розумова праця, все, він, агресія, приступи агресії. Він сказав, що він такий не був до війни. І мати його теж сказала, що він такий не був до війни.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«І там агресія на, щось почув, якісь новини. Тобто агресії багато. Внутрішньої агресії, я вважаю багато, дуже.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Серед ночі було таке, що я встаю, а він повзе по хаті, повзе. Я до нього звертаюсь, а він мене не чує. Тобто він повзе і десь начебто як в окопі чи в наступі, шукає зброю.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«А тоді кажуть, що в нас військові дурні, хворі і агресивні. Так, люди, ви самі створюєте такі ситуації. Коли цивільна людина, я можу, наприклад, на це не зреагувати, просто розвернись і піду. А він на це зреагує.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Він попросив привезти ноутбук, тому що, коли ми засипаємо в повній тиші, повинен бути телевізор, якесь кіно. Обов'язково привезти ноутбук, щоб можна було дивитись, включати і воно фонило.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Кожну ніч він ходить на війну. Зараз уже, слава богу, ні, але щоночі він ходив на війну. І вночі, коли він ходить на війну, ніяким чином його не чіпати і не розмовляти. Ну, я можу, там, інколи, знаєте, як до маленької дитини, там: «Ч-ч-ч». Ну, засипать з телевізором – це однозначно, це як би воно було і є, і я думаю, що воно ще довго буде, щоб щось говорило. Обов'язково закриті двері в кімнату. Я звикла, щоб двері були відкриті, тому що дитина спить в одній кімнаті, я в іншій. Зараз ми вже потихеньку приходимо до того, що двері наполовину відкриті. Ну, тому що і душно, да [сміється]. Але це такі нюанси, які я не розуміла, що це дуже важливо для людини, яка поруч.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Так, і вони за один день змінюються. І на якомусь етапі був алкоголь, але він не дуже любить алкоголь, це його спасало якось, виручає.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Алкоголь, наркотичні. Так, все це було. Ну, наркотичні в якому плані, оця, конопля. Це не таблетки, це не уколи, це так.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014 за контрактом, Шлях 3.

«В нього були галюцинації, спроба суїциду.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Згідно з відповідями деяких жінок, в період цивільного життя після служби було помітне прагнення стабілізувати сімейне життя, зокрема шляхом народження дітей. На думку деяких респонденток, це мало вирішити проблеми, з якими стикаються пари у цивільному житті після повернення чоловіка/партнера із війни.

«Я вважаю, що тоді, саме тоді, дитина була єдиним приводом, щоб він залишився жити. І зараз я вважаю, що у військових, в кого є дитина, легше. І це єдине, що їх тримає. Він одразу сказав, що хоче дитину. Одразу.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Серед інших труднощів/проблем у цивільному житті після служби респондентки називали:

- необхідність контролювати свої висловлювання, щоб не тригерити чоловіка/партнера;

«Ти маєш думати, що ти кажеш. Бо якщо ти щось не так скажеш, то це можуть бути крики, скандал. Ну, крики, крики, так і взагалі він рушив, він стіни бив, це було таке. Треба думати, що сказати, ти не можеш все казати. Ти не можеш все казати. Є речі які ти не можеш казати.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

- домашнє насилля;

«А що він, коротше, починає все мені трощити. Курити хочеться, психи ніякі, ще ж випив. Починає все мені в хаті трощити. Пластикові вікна порозбивав, розумієте, двері з корнем повидирав вхідні. До дітей в кімнату зайшов, цей нічник прямо з розеткою, прямо з цим корінням все повидирав. Діти кричать, плачуть. Він мені кричить: «Заткни їх, бо я щас їх прибію». Я говорю: [ім'я], я щас визову ментов». – «Та що ти можеш зробити? Ти тільки лякаєш!». Говорю, зараз визову. Я взяла і визвала. Просто взяла і визвала. Я об'яснила всю ситуацію, то, що двоє маленьких діток как бы, да, ну мені страшно. Тім болєє, він після АТО, мало лі, що в нього там. Він навіть мені ножа до шиї приставляв. І острим. Не тупим, а острим. Любе десь щось його пошатнуло – все. Мені прийшлося, тому що маленькі діти, мало лі, його перемкне, він переключиться на них, розумієте, як воно.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014 за контрактом, Шлях 3.

- стигматизацію ветеранів у суспільстві;

«Коли він у 2017-му році повернувся, коли він пішов на [співбесіду], йому сказали: «Ну, хлопче, ти контужений, а ми вже набрали кучу переселенців». Де він тільки не працював, навіть в [заклад харчування]. Коли він каже: «Там не можна було виходити курити, а я вийшов покурити, то хлопці і дівчата почали обурюватись, чому. Пішли до начальника,

чому мені можна, а їм ні». На що начальник сказав: «Не чіпайте його, там такі великі ножі, не чіпайте його, він контужений». Чоловік каже: «Я прийшов, отак ніжик втикнув в столешницю – до побачення». Тобто якщо ти контужений, це ж не значить, що ти дурний, вибачте, да? Потрібно якось і приватному бізнесу, і державним організаціям скооперуватись, приймати таких людей. Тобто доносити, що в них є багато нюансів, але вони ж не хворі. Вони такі, як... У кожного з нас бувають зриви, якийсь стрес, відбувається ця стигматизація суспільна, знаєте клеймо «він АТОшник». А він завжди каже: «Не називайте нас АТОшниками, ми не АТОшники, ми ветерани. Ветерани ми, учасники бойових дій. Ну ми не АТОшники.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Важливо! Описані випадки психоемоційних змін через війну/участь у бойових діях, свідчення домашнього насилля — це зафіксований досвід окремої вибірки людей. Він не є вичерпним і не доводить, що всі, чи навіть більшість сімей переживають його. Ми не можемо стверджувати про поширеність такого досвіду, лише підкреслюємо — він також має місце і повинен бути врахований при підготовці цільових програм підтримки, рекомендацій, політик тощо.

Опитані нами жінки доповнювали: був ряд факторів, який допомагав їхнім чоловікам/партнерам впоратися із вищенаведеними психоемоційними змінами/труднощами:

- професійна психологічна та психотерапевтична підтримка;
- підтримка дружини/партнерки, довірливі стосунки у парі/сім'ї;
- фізична активність та професійна зайнятість;
- наявність сім'ї та дітей.

«Ну а ті цивільні, звичайно, десь там нагрубили чи щось сказали, що типу, ти контужений і що ти тут робиш. Ну і це от така агресія. Зараз такого немає. Я думаю, що все-таки праця із психологами дає своє.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«В чоловіка багато фізичної праці. Багато фізичної праці, багато. І багато товаришів, які... Деяким [військовослужбовцям] краще взагалі не спілкуватися з товаришами. Іноді нове коло взагалі допомагає. Взагалі все змінити. Хоча, може навпаки. Декому потрібне коло і оце підтримки. Він там звертався до когось. І багато фізичної роботи, щоб вони через м'язи цю всю агресію, цей біль, якось переробляли. Напевно так.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«У мене є мій друг дитинства. Йому ампутували ногу у 2018-му. І він наразі дуже п'є. Я не можу його витягнути ніяк. Я йому пропонувала і в нескорених (прим: міжнародні спортивні змагання Ігри нескорених), кудись. Ні, нічого не хоче. Йому [років]. В нього немає ні дружини, ні дитини. Я розумію. Якщо б у нього була дружина і дитина можливо йому це допомогло би.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Бар'єрами у військових перед зверненням за психологічною допомогою жінки називали:

- стигматизацію психологічної допомоги в суспільстві;
- упередження, що психолог, який не служив і не бачив війни, не зможе їх зрозуміти;
- негативний попередній досвід психотерапії.

«Ми буквально вчора розмовляли з чоловіком про те, що ще до повномасштабної він на фейсбуці побачив звернення жінки, яка писала, що її чоловік повернувся з війни, він був іншим, і вона не знала, що з ним робити. Він повернувся в село, і вибачте, просто бухає. І це не та людина, яка йшла на війну. Вона не знає, що з ним мені робити. Чоловік мені каже: «Ну я запропонував здзвонитись, запитав, чи звертались до психолога, чи працювали з психологом?». Вона йому сказала: «Ні, ви що, а що скажуть люди на селі?»» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Ну, каже: «Ну, психолог, вона дівочка. Чем она мне поможет? Что я могу ей рассказать? Что она может мне помочь, чем?». Вона не може нічим допомогти. Нічим. Це повинні бути військові, ті хто пройшов, ті, хто вже з цим стикався, хто знає їх проблеми, хто може їм допомогти.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«У мого чоловіка був сумний досвід щодо роботи з психологом в своїй частині. Вони після виїзду якраз повернулися, і там була групова зустріч з психологом. Було дуже багато чогось дивного. Якийсь хлопець, він чи після університету, чи курсу. Але він не фаховий психолог. Так випадково сталося, що його призначили і він тепер має цим займатися. Там було багато дивних розмов про те, як вони всі травмовані. Так при тому, що я велика прибічниця психотерапії, мені після цього негативного досвіду не вдалося чоловіка якось повернути до ідеї, що не всі досвіди мають бути настільки ж негативними. І попри те, що мені здається, що йому б не завадило періодично. Не тому, що він такий весь травмований [сміється].» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014 за контрактом, Шлях 2.

Додатково жінки зазначали, що стигматизація психологічної допомоги серед військових та у суспільстві зменшилась, а можливість її отримати — зросла, у порівнянні з періодом служби в АТО/ООС.

«Я думаю, що все-таки праця з психологами дає своє. Після повернення дуже багато хлопців, і він в тому числі, каже: «Ми відштовхували психологів. Ми казали, що ми ж не дурні, ми не хворі на голову, нам це не потрібно, ми в принципі справляємось самі». А зараз уже, коли він був у «Лісовій поляні»³⁰, він каже, там черга. Хлопці, каже, не пропускають. «Так, все, більярд закінчили, мені треба до психолога». Так що трошки змінилося.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Зараз, після повномасштабної, вона на кожному кроці. Психологи шукають аудиторію з якою працювати. Дуже багато пропонують своїх послуг. Дуже багато психологів працюють з дружинами, з родинами загиблих. Тобто в принципі, на сьогоднішній день я не чула, щоб хтось звернувся і комусь не допомогли. Напевно, зараз дуже багато проєктів, і фінансується за рахунок міжнародних організацій, ну, стосовно психологічної допомоги.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

³⁰ ДЗ Центр психічного здоров'я та реабілітації ветеранів, Лісова Поляна, МОЗ України, <https://lisovapolyana.business.site/>, дата звернення 15.03.2023..

Жінки відмічали прояви наслідків війни на психічне здоров'я своїх чоловіків/партнерів та їхню поведінку. Коли такі чоловіки не звертались по професійну допомогу, жінки чітко вказували, що вони (жінки) би цього хотіли.

«Я, напевно, я хочу щоб він пішов. Да. Я хочу щоб він звернувся [за психологічною допомогою].» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«А що стосується чоловіка, то мені би хотілося, щоб в нього була можливість потім [після завершення служби] ходити до хорошого спеціаліста, воєнного психолога якогось.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Деякі респондентки зазначали, що з часом їхнє «цивільне» життя стабілізувалось. Достеменно не вдалось з'ясувати, скільки часу це тривало у парах, а також зрозуміти в деталях, як жінки визначали для себе момент стабілізації, його початок, характеристики тощо. В майбутніх дослідженнях варто приділити цьому особливу увагу.

«В нас були гарні стосунки. Так, вони гарні. Сім'я була, в нас були плани, в нас бізнес почав працювати, були замовлення, ми отримали землю. Ми мали будуватися там. Ну, тобто, в нас були плани життя і в нас життя стабілізувалося насамперед.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Етап Підготовка до війни

Ми проаналізували як моральну, так і фізичну підготовку ветеранів та їхніх дружин/партнерок до повторної участі у бойових діях. Запитували, зокрема, про усвідомлення потенційної загрози повномасштабного вторгнення, обговорення можливого розвитку подій та сценаріїв реагування в сім'ї, закупівлю необхідного спорядження/амуніції, убезпечення дому, відкладання фінансових заощаджень, вивезення сім'ї в безпечне місце та інше.

Окремі респондентки, чоловіки яких вже мали досвід попередньої служби (Шлях 2 та Шлях 3), говорили, що чоловіки/партнери готувалися самі та свої сім'ї до початку повномасштабного вторгнення. Згадували також, що чоловіки/партнери наполягали на «вивезенні сім'ї у безпечне місце, щоб мати змогу сконцентруватись на власних завданнях».

«Ми ще заїхали в супермаркет, тут телефонують з військомату і він каже: «Я сьогодні у вас був». — «А чи готові ви їхати на навчання?». Він каже: «Так, я готовий, у мене все зібрано, але мені потрібен наказ. Тому що просто так я кинути все не можу». І тоді він подивився на мене і каже: «Це не навчання». А для мене, ну, як це, не навчання. Я в принципі, у мене завжди було все розписане по плану. Ну як, так не буває, чому не кажуть правду, чому? — «Це не навчання, але поки у мене не буде наказу, я не поїду, тому що мене можуть кинути куди завгодно, а я хочу до своїх хлопців.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Він ще 13 лютого сказав, що нам треба виїхати. Чоловік сказав: «Я маю думати, як організовувати процеси, свою задачу і не можу думати про вас. І в мене не буде часу вас вивозити.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Ну я не можу сказати, що я надіялася, що все ж таки дипломатичним шляхом розрулиться. Ну у чоловіка не було таких, він казав: «Ну давай, нехай буде складений тривожний чемоданчик». Але він у нас із 2014 року лежав.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Бо немає сенсу з ним вступати в якісь дискусії, якщо він кілька місяців до повномасштабного вторгнення казав, що буде і те, і те треба. Я просто казала: «Роби все, що тобі потрібно». Як мінімум, це його заспокоювало, як максимум, він поїхав на війну добре зібраний. Знаючи, що в нього є одяг, взуття, те, що мінімально на перший час потрібно, враховуючи, що він не знав, де він опиниться на початку. Тому я просто робила все, що він скаже певний період часу, і коли всі ходили навколо і сміялися: «Ой, які там бомби, які ракети, такого не може бути». Я просто тоді думала, ну навіть якщо цього не буде, то чоловік буде спокійний, вдома буде спокійно. Нехай цей рюкзак стоїть посеред кімнати скільки треба. І все. Я просто згладила всі кути максимально (сміх).» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Згідно нашого дослідження, у пар, особливо з дітьми, для яких участь у бойових діях в повномасштабній війні стала першим досвідом, ініціатива підготуватись до можливої ескалації була більше за жінками/партнерками. Тоді як, зі слів деяких респонденток, їхні чоловіки/партнери були більш скептичні до можливого повномасштабного вторгнення. А якщо і готувались, то не так активно. **Очевидно, що це не репрезентативний досвід, а лише знахідка; дане соціальне явище потрібно додатково досліджувати.**

«Ясна річ, що ми постійно про це говорили. Я постійно до всіх приставала, бо я дуже боялася за малу. Їй рік і я розуміла, що це задачка із зірочкою для мене. І от коли я із чоловіком про це говорила, то він мені казав: «Ну, слухай, 21 століття, ну серйозно?». Максимально, він думав, буде багато військових дій Донецьк, Луганськ. І все. Що отак як зараз воно буде — не буде. Ну, перше, я накупила харчування для малої — [бренд] пюreshки, консервочки. Я розуміла, що я їй не давала всього цього, але якщо треба, то буде їсти. Запаси води зробила. Памперси, оце все. Потім що я ще зробила? Роздала кожному по тисячі гривень у кишеньку на всяк випадок. Кажу: «Мало де вас зустріне це все, щоб у вас були гроші дістатися кудись». Потім я їх всіх посадила і вимагала дій на перші 5 хвилин війни. Вони ржали з мене.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Він [чоловік/партнер] був впевнений, що я дуже вигадую, що мені це навіяли, налякали. Він мене переконував, що цього всього не буде.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«У мене перше питання було: «А якщо війна?». Це моє перше питання, інтуїція жіноча, чомусь я так спитала. Але мій чоловік не вірив, що таке буде.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Етап Війна

У ніч на 24 лютого 2022 року Росія розпочала повномасштабне вторгнення на територію України, яке стало продовженням незаконної анексії Криму і тимчасової окупації частин Луганської та Донецької областей впродовж понад 9 років. Небачений

досі масштаб бойових дій призвів до введення в Україні воєнного стану, масової евакуації цивільного населення, безпрецедентного зростання чисельності військовослужбовців та цілковитої зміни безпекового ландшафту в країні.

Станом на початок 2023 року (початок проведення дослідження), лінія фронту мала протяжність 1500 кілометрів³¹. Українська армія успішно деокупувала частину захоплених Росією територій, проте вся країна знаходиться під загрозою ракетних ударів, що часто призводять до перебоїв із постачанням електроенергії, води та послуг зв'язку.

Сім'ї військових, як і всі українці, змушені реагувати на виклики воєнного часу. Вони переїжджають за кордон та в межах країни, втрачають житло, майно, рідних та близьких людей, змінюють або втрачають місце роботи та змушені звикати до нових загроз та обмежень.

Війна стала тлом усіх процесів у країні та в житті сімей військовослужбовців зокрема. В даному дослідженні ми спробували зафіксувати, як дружини та партнерки військових переживали війну.

Початок етапу повномасштабної війни має багато стресових факторів: брак часу осмислити все, що відбувається, різкі зміни та розлука (з коханим, звичним життям, рутинною, рідними), активні бойові дії тощо. Цей етап і його вплив на життя опитаних відрізнявся від попереднього етапу Війни (АТО/ООС), в першу чергу через масштаб воєнних дій та ризиків для життя. Ми передбачаємо, що занурюючись (знову) в етап служби партнера/чоловіка, коли усталене життя жінки руйнується під тиском подій, які вона не може контролювати та прогнозувати — вона проходить одну із криз ідентичності. Це період, коли жінка ставить під сумнів себе, свої ролі, переосмислює цінності та пріоритети.

В період аналізу даних нам подекуди було складно чітко провести межу — де досвід спричинений службою чоловіка/партнера, а де — викликаний впливом повномасштабного вторгнення Росії на життя респондентки. Для багатьох опитаних ці фактори тісно взаємопов'язані: якби не було нападу Росії у лютому 2022 року, їхні кохані були би поряд з ними, розділяли сімейне життя, розвивали стосунки, виховували дітей. Той факт, що викоремлення причинно-наслідкового зв'язку було ускладнене, ми розглядаємо також як і перевагу. Дане дослідження — унікальне за своєю суттю. Західні аналітичні центри/державні інституції активно досліджують питання ветеранів та їхніх рідних. Втім, їхній досвід напряду не пов'язаний із проживанням ротацій/служби чоловіка під час активних бойових дій всередині країни. Це одна із причин, чому Україні варто проводити власні дослідження, оцінювати актуальну ситуацію, а не лише орієнтуватись на/адаптувати досвід інших країн у ветеранській політиці.

Тому впродовж Шляху жінка проходить через розлуку (нижче розділ Розлука), реактивні зміни (розділ Змінюєшся, щоб вижити), адаптацію та інтеграцію у нову роль

³¹ Коріновська Анастасія, Активна лінія фронту складає 1500 км — Залужний, Суспільне, 2023, <https://suspiine.media/351058-aktivna-linia-frontu-skladae-1500-km-zaluznij/>, дата звернення 17.04.2023

(розділ Інтегруєшся в роль дружини/партнерки військового), стабілізацію життя (розділ Стабільне нестабільне життя), хоч воно може неконтрольовано змінитись у будь-який момент, якщо чоловік/партнер приїде у нетривале відрядження або завершить службу. З моменту завершення його служби, ймовірно, відбувається ще одна криза ідентичності жінки. Проте наразі недостатньо доказів, щоб стверджувати, в який конкретно момент та як довго вона триває. Описані елементи цього етапу ми детально описали нижче.

Партнер приймає рішення про службу

Як ми вже зазначали, цей етап починається з моменту служби чоловіка/партнера. Незалежно від того, чи це було його власна ініціатива долучитись до армії чи він був мобілізований, у цьому дослідженні ми розглядаємо ці сценарії як «чоловік/партнер прийняв це рішення». Згідно свідчень жінок, воно часто відбувалось без активного обговорення, згоди чи бажання дружини/партнерки. **Як наслідок – жінки не контролювали початок входження на її Шлях/зміни Етапу.**

Це підтверджують більшість опитаних нами жінок – рішення про службу приймали без їхньої активної участі, вони переживали відчуття безсилля, відсутності контролю над ситуацією чи варіантів вибору; у випадках повторної служби – відчуття невідворотності.

Жінки пояснювали це двома типами аргументів ([Таблиця 1](#)):

- «Я не можу вплинути на рішення, бо я поважаю його (чоловіка/партнера та прийняте ним рішення»;
- «Я не можу вплинути на рішення, бо це його рішення/він не слухає».

Таблиця 1. Сприйняття служби чоловіка

Дружина/партнерка не може вплинути на рішення чоловіка/партнера	Дружина/партнерка підтримує і поважає рішення чоловіка/партнера
«В мене не було думки вплинути на його рішення, тому що на його рішення дуже важко повпливати. На будь-які його рішення.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.	«Я маю повагу до його рішень. Я маю повагу до того, як він вирішує себе поводить в тій чи іншій ситуації. І як я можу його зупинити? Ніяк.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.
«Я просто мовчки слухала. Я зрозуміла, так. По-перше, він не радився ні з чим.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.	«Але прийняла, звісно. В будь-якому разі намагаюся підтримувати його рішення.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014 за контрактом, Шлях 2.
«Коли він вже прийняв це рішення, то він написав, що у нас є розмова важлива для нас двох.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.	«В будь-якому разі намагаюся підтримувати його рішення.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014 за контрактом, Шлях 2.

<i>«Скажемо так, для нас із сином це був сюрприз, бо наш тато сам приймає рішення, він такий вольовий. Він в цьому випадку зі мною не радився.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.</i>	<i>«Я може і поплакала там із переляку, а потім зрозуміла, що це чоловіче рішення. Він, в принципі, правильно зробив. Я знала, що я не буду впливати, тому що він самодостатня людина. І він зважено його прийняв, це рішення.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.</i> <i>«Ми мабуть не сильно це обговорювали, тому що мабуть я розуміла це рішення. Мені його не треба було пояснювати. Це дуже все страшно, але на той момент, мабуть, якщо б я була чоловіком, то я би теж таким чином би, я б теж так вчинила.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.</i>
---	--

Жінки, чиї чоловіки служили за контрактом, відчували провину, бо не змогли їх відмовити від цього рішення.

Дружини/партнерки ветеранів, які вже проходили попередню службу (Шлях 2, Шлях 3), розуміли та обговорювали можливу повторну службу, якщо буде ескалація російської війни. Тоді як більшість жінок, чоловіки яких приймали рішення про першу службу у повномасштабній війні, говорили про брак комунікації та відвертих розмов.

Проте не у всіх жінок на Шляху 1 був виключно такий досвід. Були й ті, для кого служба у разі повномасштабного вторгнення була очевидною. Вони знали характер свого коханого і знали, що він піде служити.

«Для мене це не було обухом по голові, я була до цього морально готова.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«А питання чи піде він взагалі чи не піде ми не обговорювали. Ми до цього обговорювали моменти в теорії, щоб я просто знала.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Розлука

Після того, як чоловік/партнер приймав рішення піти на війну, опитані нами жінки різко починали відчувати наближення розлуки, дезорієнтацію, одномоментну зміну стабільного життя, до якого вони звикли.

Для пар, які вперше проходили через службу, навіть за умови попереднього обговорення та планування, ця різкість відчувалась особливо сильно. В багатьох випадках між рішенням та розлукою проходило від декількох годин до декількох днів. Частково це можна пояснити активними бойовими діями в Україні та їхнім впливом на терміновість рішення про початок служби.

«Тобто в нас було проговорено декілька сценаріїв. Якщо починається вторгнення, він вдома, а я в офісі – де ми зустрічаємось. Якщо ми разом вдома, де ми зустрічаємось з батьками, куди ми виїжджаємо. Було все прописано, але коли він до цього готував, не було сценарію, що він іде [служити] одразу.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Да, він повернувся на таксі, пішов у військкомат. Хлопці сказали: «Приходь зранку. Зранку буде зброя, далі буде все ясно». Але він полежав з пів години, тоді встав, сказав: «Я там потрібен, я піду туди, я там буду.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Коли я вже їхала, я зрозуміла, що я готова їхати куди завгодно. А потім така повертаюся, дивлюся на нього і розумію, що я нікуди не готова їхати, і взагалі не хочу. Нібито тоді зрозуміла, коли треба розлучатися, що все це взагалі значить. І тоді мабуть для мене це був той момент, коли я взагалі переоцінила наші відносини.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Схожі переживання були у жінок, чоловіки яких підписали контракти на службу до повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Вони також описували цей час як період різкої одномоментної зміни в житті. Тоді їм довелося реагувати та адаптуватися до нових обставин на самоті. Окрім хвилювань за чоловіка, їхнє спільне майбутнє, війну, респондентки переживали почуття провини, що не відмовили чоловіків/партнерів від підписання останнього контракту на військову службу.

«Було важко через те, що я, знову ж таки, звикла до того, що ми разом. Ми разом рік прожили і це був чудовий рік. І я розуміла, щоразу думала про те, от якби [сміється] він не підписав контракт, якби він тут був зараз, звісно, було б набагато легше. [...] Я дуже боялася через оці свої якісь переживання, відчуття провини, що якби я інтенсивніше відмовляла від підписання контракту він би не підписав його. Ну, досі шукав би роботу. Мені здавалося, що якась частка моєї відповідальності за те, що він підписав знову контракт, вона є.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

В ході інтерв'ю ми виокремили один із процесів, який ймовірно характерний саме в умовах активних військових дій — дружина/партнерка змушена обирати, де вона/її сім'я будуть жити. В цей період імперативне бажання убезпечити себе та близьких приглушує інші потреби, зокрема, відчуття власного комфорту, бажання бути поруч із чоловіком/партнером, зберегти роботу тощо. Жінка змушена взяти на себе роль «головної дорослої» та прийняти рішення — залишатися чи евакуюватися у більш безпечне місце. Окремі жінки розповідали, що в цій ролі вони відчували зібраність та рішучість. Якщо обирали залишитись, то вирішували питання, як убезпечити дім, організувати переїзд своїх рідних (дітей, старших родичів тощо). Навіть у випадку, якщо чоловік керував евакуацією і вони весь час були разом, після його від'їзду дружина/партнерка стикалася із новою реальністю, в якій відповідальність за важливі рішення щодо її життя та життя близьких й людей лягало на її плечі. В цей момент підтримка партнера переходила у формат порад (зазвичай, телефоном). Іноді сам чоловік також потребував різної підтримки, що створювало додаткове навантаження.

«Я зрозуміла, що також за цей час дуже самостійною стала. Що вирішую багато нагальних питань сама. Шукаю щось, знаходжу щось, розумію, що це роблю сама.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Тому що в мене мама з татом [локація] живуть, мені потрібно було вмовити приїхати до мене. В мене там буквально через квартал живе, ну, я називаю моя друга мама, це свекруха від першого шлюбу, в якій крім мене і дитини, немає нікого. Тому я також за неї відповідальна, мені теж потрібно було, щоб вона була поруч.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Відправила чоловіка, я переїхала на певний час до свекрухи. Це був найжахливіший досвід за всю війну.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Він пішов захищати, і потрібно було розуміння того, що якщо я почну зараз впадати в істерики і в кіпіш, то нікому доцільною я не буду.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Переїзд за кордон у пошуках нової домівки, хоч і тимчасової, жінки найчастіше описували в контексті відчуття зради з їхнього боку. Вони зазначали, що тоді як чоловіки/партнери воюють, їхній переїзд за кордон асоціювався у них зі зрадою, соромом, бажанням, щоб близькі не знали про цей факт. Тоді як рішення залишитися в країні для багатьох жінок означало протилежне — розуміння, що вона не зрадила, що це ще один спосіб виразити свою підтримку чоловіку, солідарність з іншими. **Водночас більшість респонденток зазначили, що рішення переїхати люди приймають під тиском загроз в умовах війни, і такі сім'ї заслуговують на розуміння та підтримку, а не засудження.**

«Основна дія, яку роблю, це те, що я залишаюся. Я залишаюся в країні, я залишаюся в місті, і я буду чекати його, доки він не повернеться. І буду робити все, щоб йому було простіше цей час пережити і повернутися назад в комфорт.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Всі показали своє справжнє ліцо. Хто за кого, хто куди. І мене колись питали: «Ти їдеш?». Я говорю: «Нєт. Куда еду? У мене тут. Куда еду? Мнє би дітей куда-та». Я тагда іскала, очєнь переживала. Особєнно, то, что делалось в Буче, да. Ну я понімала. Что у меня ребьонки. И мнє єйю нужно било срочно деть. Просто что б я как-то била спокойна. І у меня била больше паніка, куда єйю деть. Отправіть. Потому что я знала, что мнє нужно бить тут. Сто процентов. Потому что тут тє, кому нужна помощь. І ми можем это здєлать.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Відчуття своєї провини, у мене було дуже сильне відчуття провини, що я типу втекла. То єсть що я втекла, це прям мене зжирало дуже довгий час.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Це було важке рішення, тому що це був початок війни. Ми виїхали, здається, [дата]. І це було дуже важко прийняти, тому що здавалося, що ми їх, тобто тата й чоловіка, зраджуємо. Це був дуже важкий період, я дуже плакала.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«І я пішла [на тренінговий курс], не хотіла, але пішла. Але це добре і мені це подобається, це трішки насправді збиває, бо всі мої однокорупники вони з України. І в них немає світла, в них вечір, а я зашторюю штори, не кажу, що я в [країна], от не хочу, щоб знали. Тому, я також окунаюсь, що я також в Україні.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Однією з неочевидних функцій дружини/партнерки військового, який несе службу, стає забезпечення зв'язку між військовослужбовцем та його рідними та близькими. Тобто дружина/партнерка переймає на себе роль «зв'язкової». На думку жінок, в очах рідних, вона стає джерелом інформації, відповідальною за його добробут, та до якої можна звернутися за психоемоційною підтримкою. Багато жінок розповідали, що вони стають центральною особою в сім'ї, з якою спілкується військовий, від якої отримує інформацію про рідних та події, які відбуваються у цивільному житті. Деякі жінки описували тиск та навіть звинувачення зі сторони близьких за прийняття чоловіком/партнером рішення служити. Хоча, як ми описували у попередньому розділі, рішення про службу приймали без активної участі та впливу на це респонденток. Тим часом ці жінки самі могли потребувати підтримки та психоемоційної стабілізації.

«А зараз, його коло комунікацій ще більше зменшилось із цивільними. Я — основна людина, з якою він зараз комунікує. Він навіть не дуже комунікує зі своїми батьками. Вони не розуміють досі, що відбувається. Вони досі не розуміють, що їхній син на війні і як це на нього впливає. Я намагаюся думати, що я трохи більше розумію це все. Налагоджую якусь здорову комунікацію з чоловіком, щоб йому хотілося повернутися додому. Щоб йому потім існувати в суспільстві поруч зі мною.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Було трошки дивно, що від мене вимагають, навіть не чекають, а вимагають підтримки, переживань, заспокоювати, доводити.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

«Ну один мій знайомий сказав: «Що ти така зла, відправила чоловіка, вділа у військову форму?» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Незалежно від того, чи був у чоловіка/подружжя попередньо досвід служби, нова розлука все одно сприймалася як новий етап у житті. Разом із тим, жінки на Шляху 2 та Шляху 3 повідомляли, що певні моменти проходять легше, бо вони:

- краще розуміли військову систему;
- попередньо відверто поговорили з чоловіком/партнером та домовилися про правила поведінки, спілкування, плани дій при негативному розгортанні подій;
- мали стосунки із дружинами/партнерками інших військових.

«Ми домовилися про те, який період має минути, перш ніж я маю починати хвилюватися. Спочатку домовилися, що це буде тиждень, а потім він якось подзвонив і сказав, що ні, давай два [сміється]. Ситуація була складна на той момент і, зрозуміло, що може бути. Ну, і мені стало спокійніше. Я знала, що якщо два тижні не минуло, то все гаразд, не треба хвилюватися.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

«Ну, точно розуміла більше ніж середньостатистична людина. Я розуміла, знала в якій він бригаді, де вона дислокується, в разі чого, куди мені потрібно йти, що робити.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Суттєво поговорили про всі ті ситуації вже після його повернення сюди з першого виїзду. Насправді, це трошки полегшило ситуацію, підготувало до того, що далі відбувалося.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

«Знову ж таки, змінювалося воно поступово з часом. Ми не домовлялися зідзвонюватися там кожен тиждень чи ще щось, бо розумію, можливість така не завжди є. Після того, як чоловік повернувся з першого виїзду, ми проговорили якийсь брак комунікації для мене. Я говорила про те, чому це для мене важливо і наскільки і так далі. І якось він зрозумів, насправді [сміється], просто зрозумів.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

«Вони в парі працюють, мій чоловік і ще один хлопець. І ми почали спілкуватися з дівчиною того хлопця. По-перше, спокійніше якось стало. Наприклад, якщо я бачила, що мій чоловік не виходив в онлайн, іноді у них хоча б була можливість десь там зловити зв'язок і тоді навіть позначка онлайн заспокоює. Я питала її, наприклад, чи був в онлайні її хлопець. І це теж заспокоювало. Ну і сама можливість поспілкуватися з кимось, хто має спільний досвід. Ну, і в принципі, усвідомлення, що він там не один, а з кимось хорошим [сміється], от теж допомагало насправді.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 3.

В літературі неодноразово описували^{32 33} особливості психоемоційного стану жінки у цей період та широкий спектр емоцій, які вона переживає. В наших інтерв'ю респондентки описували проживання цього періоду зокрема, але не виключно, як період:

- втрати орієнтирів, безпорадності;

«Але ось тоді у мене був такий страх, я, мабуть, тоді це вперше відчула – що, якщо я його ніколи взагалі більше не побачу? І ти така сидиш і думаєш, та ладно, давай про це не будемо думати. Я себе теж заткнула, щоб про це не думати. Бо це була єдина розмова, за цей весь час, коли він був безпорадний і я була безпорадна» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- пріоритизації потреб чоловіка та рідних над своїми;

«Я сконцентрувалася на тому, що потрібно чоловіку, і що потрібно доньці. Іде спочатку чоловік.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

- загостреного бажання спілкуватися тільки з визначеним колом близьких осіб;

³² Галина Циганенко, о. Руслан П'яста, Наталія Дідик, Любити, жити і чекати, путівник для родин військових, які перебувають у зоні бойових дій, Львів, 2018, <http://zdorovia.uqcc.org.ua/wp-content/uploads/2019/03/putivnyk.pdf>, дата звернення 18.04.2023.

³³ Соціально-психологічна підтримка членів родини військовослужбовців як чинник впливу на морально-психологічний стан бійця під час виконання завдань у зоні АТО, by Nataliya Umerenkova <https://drive.google.com/drive/u/5/my-drive>, дата звернення 18.04.2023.

«Я дуже змінилась. От початок повномасштабного вторгнення мене дуже змінив, я стала дуже різка. Якщо раніше я бачила щось сіре, то тепер чорне і біле, і іншого не існує. І якщо не відповідає білому або чорному, то я не спілкуюсь. По-чорному також не спілкуюсь.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Тобто егоїстично, я хочу спілкуватись тоді, коли я хочу. А вони хочуть постійно. І в мене починається захисна реакція. Постійно в захисній реакції, бо мені здається, що всі тут хочуть мене образити, влаштувати мені тут на роботі дедовщину.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- пригнічення, «замороження» своїх емоцій та почуттів;

«І от так от я прожила перші місяці війни, просто не робивши нічого зайвого, просто собі тихенько існуючи, підтримуючи свою життєдіяльність, читаючи новини. І мінімально спілкуючись з деякими людьми. Тому це скоріше байдужість, яка частково залишається зараз зі мною.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«От весь цей період я не плакала, емоцій взагалі ніяких не було. Емоційно взагалі не знаю, робила то, що треба і взагалі не задумувалась. Емоцій взагалі ніяких не було.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, кадровий військовий Шлях 3.

- частих перепадів настрою, роздратованості;

«Просто через мій важкий емоційний стан і те, що я тут сама, я стала не дуже приємною людиною. Я постійно роздратована, в мене постійні перепади настрою, тому відчасти моїм сусідам не зовсім солодко.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- самотності, ізоляваності;

«Закритись від усіх, нікого не бачити, нікого не чути. Я — вже не я.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«І воно так якось вдарило, що я тут роблю, я закрилась в собі.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- постійного страху, тривоги за чоловіка/партнера;

«Лютий–березень — ніби в пеклі знаходився. В такому стані, я не знаю, просто не знаю як передати, описати, коли всередині все розриває. Квітень, коли були на зв'язку, це був ковток свіжого повітря.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«А вже після того, як він пішов, в мене був страх.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- постійного браку інформації про чоловіка/партнера;

«Для мене найбільша складність була відсутність інформації. Тобто мені настільки хотілося знати все, що відбувається. Цілий чи не цілий.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«До суспільства у мене небагато претензій. Принаймні те суспільство, яке оточує мене, воно поважно ставиться, все добре. А от щодо держави, інформаційної підтримки малувато, не дуже зрозуміло. У мене з нареченого доводилось по слову витягувати, що за батальйон, що за рота. А кому? Як ми не маємо права знати, де він? Я розумію, що їм не можна було розповідати певні речі. Наприклад, свої позиції, де він знаходиться. Вже поїхав з місця, пройшов певний час і він каже: «Ми були там». А де він зараз? Я не знаю. Але менше з тим, хоча б зрозуміти не з географічної точки зору, а з фактичної. Як називається підрозділ, в якому він знаходиться? Що вони роблять? Батальйон, роти, бригади? Мені здається, що жінкам можна було і повідомляти. Не чужі люди.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

- постійного браку комунікації з чоловіком/партнером;

«Але ми майже не можемо спілкуватись вдвох. Я сумую за цим, бо ми часто говорили вдвох. Бо от у [місто], наприклад, ми могли малу залишити на маму і пішли там навколо дому погуляли вдвох, щось своє. Я тут виходить, що я постійно з дітьми, постійно.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- негативних проєкцій через постійні негативні новини;

«Коли я в порядку, коли я виспана, то я просто кажу, ну, слухай, це їхня історія, це історія тієї людини. У мене своя історія, мій чоловік живий. Я думаю, що йому не стане краще, якщо я зараз буду ще на нього свої оці нервні мозгі викидувати. Але коли я не в порядку, тоді у мене самі чорні картинки починають у моїх «пісательських красках» виступати.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Деякі жінки, які виховували дітей, зазначали, що через відсутність відпочинку та постійну напругу вони ставали більш нетерплячими до дітей, могли раптово почати кричати чи агресувати, не усвідомлюючи цього.

Не виключено, що багато з описаних психоемоційних станів та переживань респондентки проживали більшою чи меншою мірою і в наступних етапах. Додаткові дослідження необхідні для того, щоб більш детально вивчити зміни у психоемоційному стані дружин/партнерок військовослужбовців протягом різних етапів Шляху.

Для цього періоду також характерна різка зміна спілкування у стосунках. Живе спілкування, до якого звикли партнери, раптово замінюється переписками та рідкими дзвінками. Як ми вже зазначали вище, вирішення питань у парі/подружжі відбуваються без активної участі, «присутності» чоловіка у цих процесах. Чоловік/партнер дає поради або висловлює думку, але не може допомогти так, як це було необхідно респонденткам.

Також з'являються (чи як в Шляху 3 з'являються знову), іноді довгі, періоди без зв'язку, коли чоловік/партнер був на завданні або виникали проблеми із мережею Інтернет. Партнерки/дружини описували це як періоди посиленої тривоги та життя в режимі очікування, «завмирання». За словами жінок, в цих умовах дуже помічними ставали попередні домовленості та встановлені правила щодо спілкування.

«Якщо він без зв'язку, то мене попереджає, що от буде без зв'язку три доби, щоб не хвилювалася. І тоді я просто намагаюся про це не думати. Потім я плюстик ловлю і запитую, коли можна набрати.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«І далі я домовилася, що він виходить на зв'язок тоді, коли він може. Він головний у цих стосунках. А я можу писати, що хочу, коли хочу, але виходити на зв'язок буде він.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Ну, по можливості, коли в нього там бували такі моменти, що по кілька днів, тиждень, чи більше з ним немає зв'язку. Перший час ти дихаєш тільки після дзвінка, подзвонив сьогодні, фух, видохнули, всьо далі займаємось своїми справами.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«І перший контракт його, вже коли ми в стосунках були, точніше, перший виїзд, був ну прям дуже важкий для мене. В тому плані, що ми обидва не дуже любимо спілкуватися телефоном, дистанційно спілкуватися. Не те, щоб важко, просто немає у нас якось такої звички. Але звичка спілкуватися щодня один з одним, вона вже встигла сформуватися, і перевести це в дистанційний формат було непросто, насправді.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

Респондентки зазначали, що з початком служби вони старались усіма можливими силами та ресурсами підтримати партнера. Його потреби і пріоритети поряд з пріоритетами їхньої сім'ї ставали важливішими. Свої ж потреби та побажання жінки відсували на другий план.

«Підтримувати, щоб такий надійний, як кажуть тил. Ну, скажемо так, відчувати підтримку в будь-яких рішеннях, може навіть невірних. Знати, що тебе люблю, що тебе чекають — це моя задача. Зараз такі моменти, коли я з ним розмовляю.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Я намагаюсь підтримати його морально як можу.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Дала [контакти], у них [підрозділі чоловіка] були такі задачки, якраз по Притулиних зубах. І «Повернись Живим» і Притула, тут зв'язки знадобилися. Слава Богу. І все. Все, що могла, я допомогла.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Змінюєшся, щоб вижити

Цей період жінки охарактеризували прагненням взяти життя знову під контроль. Первинна реакція на різкі зміни минула, тож потрібно було приймати більш виважені рішення. В цей час більшість жінок відновлювали або шукали нові ресурси та опору, щоб віднайти сили, контроль та внести хоча б мінімальні покращення в життя. Наприклад, облаштувати простір, переїхати в більш комфортне житло, відновитися на роботі, фінансово стабілізуватися, відновити психоемоційний стан тощо. Ці процеси відбувались під постійним тиском тривоги за життя свого чоловіка/партнера та рідних, потоку негативних новин та розвитку подій на фронті.

Ми припускаємо, що жінки починали усвідомлювати довготривалість змін та невідворотність нової реальності, в якій треба знову шукати себе, шлях для себе та своєї сім'ї. Жінки опинялися в умовах, коли чоловік/партнер став військовослужбовцем за покликом чи обставинами, перестав бути активною частиною їхнього цивільного життя, не міг підтримати так, як вони цього потребували. Стосунки цих пар/подружжь зазнали змін, як і ролі та обов'язки жінок в них. Вони не могли передбачити, коли це завершиться, але хотіли стабілізувати ситуацію.

Жінки, які до цього переїхали або жили в некомфортних умовах, старалися змінити житлово-побутові умови на краще. Респондентки із дітьми зазначали, що до них прийшло усвідомлення, що «тепер вони і тато і мама», тому старались облаштувати їхнє навчання, побут та дозвілля.

Усвідомлюєш реальність розлуки та змін

Шок від різкої зміни минає і приходить усвідомлення реальності розлуки та змін. Деякі респондентки зазначали, що вони помічали:

- болісне сприйняття закоханих пар чи тат, які проводять час з сім'ями;

«Я думала, що ок, але мене чіпляло, коли їхні діти з батьками. Це було не до чоловіків, це мій стан, бо я хочу, щоб моя дитина росла теж із чоловіком. Бо я хочу, щоб моя дитина росла теж із чоловіком. Мій чоловік, він дуже класний тато. Він тато, прямо тато.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Ми все одно поїхали і в мене оце моральне, я не хотіла бачити оці сім'ї, котрі гуляють за ручку. В мене це було, що мій же тато також міг виїхати. Він міг бути з нами зараз. І я не хотіла це все бачити і на маму зриватися.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Я таки заздрю людям, наприклад, коли я бачу там військових, коли вони тут під Києвом на блокпосту стоять, чи просто йдуть вулицею з дружиною і дитиною разом.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

- відчуття покинутості та злості через це;

«В мене є таке, психологічний момент, що в якийсь із етапів я починаю злитись. В мене був момент, може через місяць–півтора після початку, після 24 лютого, як вони могли разом піти і нас з мамою залишити. Вони ж не знали, що буде.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- відчуття несправедливості, заздрості і злості на цивільних, які не воюють;

Чимало жінок розповідали, що переживають ці почуття. Ми детальніше описали це у розділі вище. Нам не вдалося детально визначити, коли саме почали виникати ці думки, тому те, що цей процес проживається у цьому періоді — одне із дослідницьких припущень.

- важкість в перебуванні серед інших людей, у натовпі, серед незнайомих;

«Але я точно знаю, що на той момент я не могла оце ходити і плести сітки. Взагалі не могла. Я прийшла, зупинилась, подивилась як ці всі метушаться, а ці всі люди незнайомі, і мені стало дуже некомфортно. Я зрозуміла, що я не можу знаходитися серед незнайомих людей, якось починати з ними комунікувати і знайомитися мені зовсім не хотілося.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«В мене тут є декілька знайомих, я тут з ними не зустрічаюсь. Тобто я знайшла якусь зону комфорту в домі. От мій район, мій дім і я не хочу нікуди йти. Цей момент, який багато жінок переживають, бо вони закриваються в собі.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- неможливість покладатися на партнера у задоволенні емоційних чи фізичних потреб;

«Наприкінці листопада минулого року я знову повернулася. Це не проблеми, які пов'язані з війною я обговорюю, а просто якісь особистісні проблеми, які я не можу обговорювати в контексті війни. Ну, наприклад, якщо мене дуже дратує свекруха, то вона мене дратує не через війну. А з чоловіком я це питання обговорювати не можу.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Я не думаю, що він там дуже сильно хоче почути, що я страждаю чи щось таке.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Дуже довгий час був, коли я показувала, що в мене тут все зашибісь, а я плакала тут кожен день.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«В принципі я в більшій частині це переживаю сама в собі.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Насправді, я приглушаю цю емоційну реакцію, цю чутливість. Я дуже її приглушаю, тому що її немає куди діти. Це стосовно чоловіка, мабуть, так. Це стосовно чоловіка.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- що почали багато часу проводити наодинці;

«Я до сих пір помічаю, що я більше хочу знаходитись на самоті. По вечорах зачиняюсь в кімнаті і сиджу на самоті, щось дивлюсь.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- внутрішню тривогу через потік негативної інформації, очікування новин та необхідність при цьому бути постійно головною дорослою;

«От таким чином ці пару днів були такі. Тому що я розуміла, що якщо почнемо кіпішувать... Вже почало трошки накривати, тому що мама в телефоні, тато в телевізорі, це потік інформації, постійно він тебе пригнічує.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Я постійно знаходжуся в состоянні напруга.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- відчуття, що тебе ніхто не розуміє;

«І в неї буває декілька днів, що вона просто закривається в квартирі, нікуди не виходить. Я думаю це той момент, який переслідує багатьох з нас, які закриваємось і нам здається, що нас ніхто не розуміє. І не зрозуміє, і я не знаю, чи треба боротися з цим відчуттям, коли хочеться закритися в кімнаті і не йти ні з ким спілкуватися.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Ну, тобто вони не розуміють. Вони напевно і не повинні розуміти. Це моє життя, чому мене повинен хто-то розуміти? Але з іншого боку, він же захищав інших людей.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Усвідомлюєш зміни в особистому житті

В стосунках пар/подружжя також відбувалися зміни, про це зазначали більшість респонденток. Враховуючи, що тип стосунків, їхня тривалість, наявність дітей, особливості пари були різними, ми не будемо стверджувати, які саме зміни відбуваються в цей період. Проте, нам вдалось відмітити деякі спільні особливості. Опитані жінки розповідали про зміну стилю спілкування та проявів турботи та піклування один про одного.

Коли не було можливості проявити близькість через фізичний контакт респондентки шукали та вигадували нові способи підтримки, піклування та почуттів. Зокрема:

- частіше запитували про потреби та допомагали їх забезпечити;
- оберігали від своїх переживань, проблем;
- підбирали тон розмови, спілкування;
- підлаштовувались під графік/можливості чоловіка/партнера;
- шукали нові способи підтримувати емоційні та інтимні стосунки на відстані.

«Ну, ми такі, що любимо спілкуватися один з одним. Говоримо і проговорюємо. Я теж задала питання: «Чи є щось, що ти хочеш мені розказати?». Він сказав: «Ні, давай зараз про нас, про дітей». То я не чіпала. Єдине, про що я питала тоді, і питала завжди, це про потреби. Чи потрібні йому якісь речі. Але у них [підрозділ] там нормальне забезпечення.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Насправді, на той момент, я, знову ж таки, не хотіла якось нав'язувати свої переживання. Скоріше, передавати свої переживання йому. Мені здавалося, що він і так зараз в емоційно складній ситуації, там є певні ризики для життя і так далі. Ще й додавати своїх переживань не хотілося. Я намагалася проговорювати деякі ситуації одразу в делікатній формі, але, в принципі, якось суттєво поговорили всі ті ситуації вже після його повернення сюди з першого виїзду.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

«Я питаю його тільки про побутові умови, чи йому тепло, чи він ситий, що у них трапляється, що цікавого відбулося, що вони там роблять. І він розповідає рівно те, що він може розповісти. Він може прислати мені якісь відоси, наприклад, поле вкриті інеем.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«І ми таке стараємося якісь мі-мішки присилати, якісь малюнки я шлю дитячі, якісь відосики монтую там з дітьми, іноді пишу.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Звичайно. Його немає [секс], є обмін фотографіями і якісь переписки, це максимум, що може бути звичайно.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Опитані нами жінки розповідали, що у них відбувається переоцінка цінностей у стосунках. Вони намагаються зрозуміти, що є нормальним у стосунках на відстані, коли чоловік служить в умовах війни: чи рідкі зустрічі вплинуть на їхні стосунки та змінять їх, чи буде вона йому подобатись, коли він повернеться, чи нормально, що він так мало з нею ділиться та обговорює, чи вплине війна на його батьківські почуття, як пережити відсутність інтимної близькості, чи ревності у стосунках на відстані це нормально? Говорячи про останнє, респондентки, незалежно від тривалості стосунків, зазначали про появу ревності з боку чоловіка/партнера. Ба більше, не лише до інших чоловіків в ролі потенційних партнерів, але і до інших чоловіків, які мали можливість проявляти знаки батьківської уваги до їхніх дітей.

«Для чоловіків дуже важко оце: «Ізмєняєш ти мнє, ілі нет?». Вот это. Це дуже чуттєва тема і через те, що вони не можуть постійно телефонувати, немає зв'язку, вони якось так думають. Ці ревності, це важко.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Коли з кимось десь гуляю, кажу, з подружкою пішла. Там в нас колеги з колишньої роботи, хлопці. Каже: «Хлопці? Понятно. Хтось там до тебе приставав чи не приставав?». Я кажу: «Та ну не, ми ж просто так, що ти». Ну я ж кажу, коли в нього таке от питання буває до мене, я кажу: «Слухай, ну я ж тобі не даю приводу. Якщо є, то скажи. Ну, моє бачення інше, може відрізнятись від твого». Він каже: «Ну не, не даєш». Я кажу: «А чого ти?». — «Ну я просто така людина»» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«І от я йому сказала: «От, [ім'я знайомого] так хотів малу взяти на руки». І він так ревниво дуже: «Ну що, вона пішла?». Я кажу, що не пішла, і дійсно не пішла. Він каже: «А цікаво, до мене піде? Вона взагалі мене пам'ятає?». Я кажу: «[Ім'я], ти що, я кожного дня розповідаю про тебе». Вона дійсно знає, що це тато.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Усвідомлюєш нові ролі в родині

Змінювалось не лише життя чи стосунки опитаних нами жінок, а і їхня відповідальність в родині. Незалежно від власних бажань їм потрібно було давати раду із побутовими обов'язками, особливо, якщо в сім'ї були люди, які від них залежали — діти, старші родичі, тварини. Як сказала одна із опитаних: *«Тепер ти мама і тато».*

«Я не думала про це. Я думала, в моєму мозку, я маю все зробити сама. Тобто я чесно не розраховувала на щось інше.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Частина жінок зазначали, що вони в цей період активно волонтерили. Ми вважаємо, що це можна пояснити наступним чином. Разом із бажанням допомогти, бути корисною

суспільству, зайняти себе роботою, жінки могли відчувати, що менше роблять за своїх чоловіків/партнерів, які воюють. Таким чином вони прагнули вирівняти цей дисбаланс. Інша наша гіпотеза полягає в тому, що активна зайнятість разом із відновленням рутини допомагала їм впоратись зі стресом та його впливом на психічне здоров'я. Очевидно, що для визначення причинно-наслідкових зв'язків потрібне проведення додаткових досліджень.

«Ми не брали гуманітарку, ми пішли записуватися у волонтери, які роздають гуманітарку, але нас ніде не взяли.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Вже, напевно, коли я приїхала в [населений пункт], тут почала собі додаткові заняття шукати: десь по волонтерству, десь сітки плели, десь щось робили. Постійно щось нове придумували. Я побачила, наскільки є складною система взаємозв'язків і навіть не бачимо, як іноді хтось впливає на все те, що відбувається.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Там перебували на західній Україні, так. Ми почали волонтерити з друзями.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Бо в чотирнадцятому році, мені здається, я тільки цим і рятувалася. Я якраз активно зайнялася волонтерством. І там, власне, так і було, от.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

Серед жінок на Шляху 3 помітна тенденція швидшого залучення у волонтерство. Потенційно це можна пояснити, що вони вже проживали досвід війни під час попередньої служби чоловіка. Тож усвідомлення змін, реакція на зміни, перехід між етапами може відбутися швидше та менш виразніше під час повторної служби.

«Ми займались волонтеркою, допомагали військовим частинам. Мені було не до... Він був на місці і я знала, що якби все добре.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Тобто перші 40 днів в нас не було жодного вихідного. Єдине, що було, куди подіти дітей? Тобто я розуміла, що чоловіка немає, діти, ну якби...» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Спочатку я так думала, що я можу зробити? І вроді би якось такої участі не брала в цьому, але потім зрозуміла, що якщо я нічого робити не буду, то я точно нічого не зроблю. І я вже запитувала, які в них потреби і намагалася ці потреби частково закривати. Крім того, що я забезпечила йому там то, що я там могла за кордоном привезти, то плюс на весь батальйон. Ми там купляли і машини, і рації. Я не сама це все зробила звичайно. Але таких було багато випадковостей. Я допомагаю і запитую: «Що там потрібно?» І коли він каже «Екскаватор», я так думаю: «Це точно ти мені кажеш?» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, кадровий військовий Шлях 3.

Разом з тим, інша частина респонденток, особливо жінки з дітьми, хто мав досвід евакуації за кордон, ділилися, що не беруть активну участь у волонтерстві, а радше підтримують армію фінансами.

«У мене, наприклад, відключилася функція допомоги на фронт, волонтерства. Єдине, що я робила, я донатила. Все, були гроші, я донатила. Дівчата у Німеччині, хтось там ярмарки влаштовував, на мітинги ходив. Я не можу. Я фізично не відчуваю у собі цих сил. Я знаю, що у мене задача, от вона у мене як голос звучить — зберегти дітей. Я повністю займаюся дітьми, тим, щоб у домі було все добре, щоб психологічний стан був хороший, бо старшій допомога була потрібна дуже.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Мені тільки дуже соромно за те, що я ніяк не беру участь у всіх цих волонтерських двіжах тут. Я не можу. Я не знаю, чому я не можу, але я не можу. Я не хочу. Я живу просто соціальне життя, але соціальне життя мирної людини. Але це соціальний дисонанс такий теж. Я включаюся у його життя, я розумію, що якщо йому щось потрібно, то я швидко організую якісь збори, і ми швидко закриваємо якісь потреби. Все інше — мене взагалі немає. На демонстрації я не ходжу. По-перше, я хвилююся трохи за безпеку малої.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Більшість опитаних респонденток під час заповнення реєстраційної анкети на інтерв'ю оцінили своє здоров'я як «задовільно/добре». В ході інтерв'ю вдалось з'ясувати, що частина жінок не помічали змін і стверджували, що почуваються здоровими. Тоді як інша частина зазначали, що їхнє здоров'я погіршилося і вони не мають сил думати про пріоритезацію інших питань/проблем та ще щось.

Повертаєш контроль над життям

Війна, початок служби чоловіка, особисті потреби, проблеми та переживання внесли хаос у життя опитаних нами жінок. З часом вони розуміли, що життя змінилось і невідомо як надовго, але воно точно не повернеться назад найближчим часом. Жінки намагалися покращити свої житлово-побутові умови, інтегрувалися назад до/до нової спільноти, відновлювали особисті бар'єри, обмежували потік інформації та коло спілкування, задовольняли бажання бути частиною чогось більшого.

В цей період жінки усвідомлювали, що зміни, які прийшли в їхнє життя, довготривалі, тож поступово починали звикати до нової норми. Наприклад, повертати рутину у своє життя, «заземлятись» та облаштовуватись, порушувати важливі традиції в парі, зокрема, відзначати свята без партнера поруч, шукати нові опори та ресурси.

В цей період жінки особливо прагнули відновити рутину та систему повторюваної діяльності в їхньому житті та їхніх дітей. Відомо, що регулярність, та рутину допомагають легше впоратися зі змінами, уникнути болючої тривоги та принести бажану визначеність і контроль над життям.

«Так, а жити як? Дійсно, дійсно. Ну, контролю мого мабуть мій стан потребував.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1

«Все, чого тут не вистачає, це, зрозуміло, самореалізації, якої у мене тут немає, і чоловіка, який теж є в цій схемі. А так, ми все дуже налаштували. Вчимо мову, відгукуємося на всі пропозиції, танцювальний гурток організували для дівчат з України. Ми йдемо, ми відгукуємося. Ну, облаштовуємо життя.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«В мене завжди все починається зі спорту. Я там одразу дуже швидко знайшла басейн собі, куди я буду ходити. І в мене від басейну буде все стартувати.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Жінки зазначали, що ті речі, які вони робили разом в парі, тепер доводиться робити самотужки, або відкладати до повернення/приїзду у відрядження партнера/чоловіка.

«Ми часто кудись ходили. Десь у справах, наприклад, якщо щось треба докупити в квартиру, якихось побутових речей. А зараз я така сама. Час від часу з кимось ходжу, із сестрою, або з подругою, щось ходжу дивлюсь і вибираю. Ну це як в нас такі стосунки, це як партнерство, ми собі те разом зробили, те разом зробили, щось окремо зробили. Десь окремо одне від одного пішли, чи з кимось зустрілися. Зараз немає цієї взаємодії на побутовому рівні, коли ми якісь проблеми такі маленькі вирішуємо разом. Я тепер їх вирішую сама, або не вирішую. Або чекаю, ну, там, почистити пральну машину, відкрити витяжку, те зробити, те зробити, вікна помити.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Відновлюєш роботу та фінансову стабільність

Частина респонденток, які мали роботу до початку етапу Війна, розповідали про нездатність працювати та фокусуватись на робочих завданнях на початку етапу.

«Це була катастрофа з концентрацією. Бо в принципі я не могла робити нічого. Задачі, які я раніше виконувала за 2 години, я могла просто просидіти 8 годин над нею. Бо я не могла, в мене думки йшли. Тобто це було взагалі не продуктивно, жакливо.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Якщо була змога, вони призупиняли діяльність або зменшували її, пріоритизуючи в цей час інші потреби. З часом, бажання відновити професійну діяльність у житті з'явилася поруч із бажанням гарно виглядати, бути частиною чогось більшого, мати фінансову стабільність.

«І реалізація себе як особистості. Тому я нереально пишаюсь і дуже заздрю дівчатам, які це роблять.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Мені подзвонив мій колишній співробітник, сказав, що є вакантне місце і запропонував мені вийти в новий офіс. Я погодилась. Тоді, в мене не було потреби ніякої фінансової, всі мої фінансові потреби були закриті чоловіком. Я просто, не хотілося втрачати навички, хотілося трохи з людьми спілкуватися напевно більше, і міняти обстановку. Ще хотілося гарно вдягатися і виходити в центр міста кожного дня (сміх). Тому я погодилася, і так і працюю зараз.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Більшість жінок оцінювали свій фінансовий стан як «задовільний» чи «добрий». В них були різні джерела доходу, найчастіше — власна заробітна плата та заробітна плата чоловіка військовослужбовця. Проте серед жінок, які опинилися за кордоном, особливо з дітьми, без можливості працювати, виникала гостра потреба мати фінансову стабільність. Попри те, що зарплата військовослужбовця збільшилась з початку повномасштабного вторгнення, жінки відчували незахищеність через останні реформування виплат військовим та зростання витрат на проживання за кордоном.

Тому для цієї групи жінок забезпечення фінансової стабільності було гострим питанням. Вони намагалися отримувати соціальні виплати та шукати оплачувану роботу.

Жінки розповідали, що до витрачання зарплати свого чоловіка/партнера військовослужбовця підходили із пріоритетністю — спочатку його потреби (харчування, амуніція тощо), потім потреби сім'ї.

«Я ще питала у нього кожного разу, чи є ця зарплата. І ми домовлялися, що у першу чергу він свої потреби закриває. Все, що йому треба. Там, термобілизна Коламбія, щоб це було якісне, бо це його здоров'я.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Жінки, які проживали в Україні, також говорили про бажання або факт відновлення професійної діяльності після перерви або її призупинення. Проте нам не вдалося в'яснити, чи це було пов'язано із гострою фінансовою необхідністю. Респондентки радше описували це, як бажання повернути звичні, рутинні процеси в життя та стабілізуватися в цілому.

Повертаєш комфорт в побутове життя

Початок етапу Війна в умовах повномасштабного вторгнення для багатьох респонденток означав переїзд, навіть якщо і тимчасовий. Для інтерв'ю ми запросили жінок із різним досвідом переїзду, щоб якомога ширше охопити їхній досвід для мапування Шляхів.

Частина наших респонденток ніколи не переїздила протягом повномасштабного вторгнення; частина — змінювала місце в межах України і повернулась; деякі жінки переїжджали по Україні чи за кордон і повернулись додому; деякі — переїхали за кордон і наразі там проживають.

Варто зазначити, що для багатьох першим місцем зміни їхнього проживання були укриття в підвалах будинків або тимчасове житло від незнайомих/маловідомих їм людей, чи близьких. Респондентки, які мали досвід переїзду в тимчасове житло зазначали, що це був досить неприємний досвід. Адже у новому для них місці вони вимушені були розділяти свій особистий простір із іншими людьми.

Часто через це після вимушеного переїзду опитані жінки ще раз змінювали місце проживання. Після проходження шоку та задоволення потреби в безпеці вони приймали рішення, які дозволяли зробити життя їхнє та їхніх дітей комфортним. Наприклад, люди повертались назад додому, переїздили в інші країни чи міста, самостійно орендували житло чи зверталися до волонтерських організацій/органів влади.

«І потім вже через місяця півтора стало зрозуміло, що [місто] обстрілюють не так активно, як інші міста прифронтові. Що російська армія не просувається і не просунеться скоріше за все. Я просто сказала чоловіку, що я переїжджаю назад. Я більше не можу знаходитися в батьків.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Відновлюєш контроль над колом спілкування

З початком служби чоловіка приходили зміни у стосунки респонденток із близькими, рідними та загалом в соціальні зв'язки. При цьому жінки, які проходять Шлях 3, наголошували, що ці зміни відбулися ще на початку першої служби. Цей досвід був різноманітний. В одних і тих самих респонденток могли погіршитись стосунки із одними людьми і покращитись з іншими в силу певних обставин.

Причинами погіршення стосунків жінки називали:

- нерозуміння з боку оточуючих, що саме вони проживають;
- дистанціювання людей від сім'ї жінки;
- розбіжності у поглядах, зокрема, на війну та службу;
- труднощі, які виникли при спільному проживанні;
- віддалення через обставини/відстань.

«Я би не сказала, що дуже багато було в мене як такого спілкування до 2014 року. В мене спілкування змінилося ще в чотирнадцятому.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Причинами покращення стосунків жінки називали:

- зближення/відновлення стосунків через обставини;
- проживання схожого досвіду.

Обмеження кола спілкування деякі респондентки визначали як спосіб підтримки свого психоемоційного стану.

«Ну, я думаю, що вони просто такі неуважні люди, які не задумуються глибоко ні про що. І вони ще дуже не сучасні, і такі аморфні. Я прийняла рішення менше з ними контактувати. І наскільки це можливо і тактовно може бути з мого боку, наскільки ядесь можу прибрехати, що я дуже важко працюю, в мене один вихідний, я не можу до вас зайти, бо я дома щось роблю все. Від цього мій психологічний стан стає кращий.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Я зі своєю мамою також небагато контактую, тому що вона інколи буває любить перекласти на мене якісь свої проблеми. Я теж не збираюсь зараз вже їх вирішувати, тому що вона доросла людина. От якщо мене напружує якесь спілкування з будь-якими людьми, то я намагаюсь якось зменшити кількість цього спілкування.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Відновлюєш контроль над інфопростором

Опитані нами жінки зазначали, що з часом почали відповідальніше ставитись до свого інфопростору. Пов'язували це із постійним тиском і тривогою через новини в країні та очікуваннями новин від/про чоловіка/партнера. Жінки починали фільтрувати кількість і якість інформації, зменшували тривалість читання новин, кількість прочитаних/переглянутих новинних ресурсів. Частина респонденток називали це способом підтримки себе, свого психоемоційного стану.

«Це викликало такі незручності, що навіть ти не можеш дотягнутися до тієї інформації, а дуже хотілося більше інформації знати. І навіть була перенасиченість інформацією як і у

всіх.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Дуже добре ще підчистила свій інфопростір, відписалася від всіх абсолютно людей, які мене дратували, тригерили, не подобалися, якісь колишні однокласники, однокласники, ще там хтось. І я живу в своїй маленькій бульбашці, спокійно, щось читаю книжки, якісь художні, ще якісь. І стикаюся із зовнішнім світом тільки коли знаходжусь на роботі. Я думаю, що цього поки що цього досить.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Підтримуєш психоемоційний стан

Всі вищеописані дії – усвідомлення нових змін чи реакція/дія на них, за словами опитаних нами жінок, вимагали у них ресурсів. Вони підсвідомо чи з наміром намагалися підтримати себе, покращити свій психоемоційний стан. При цьому використовували як звичні їм методи та опори, так і шукали нові, розуміючи, що старі не працюють, не дають бажаного ефекту, немає можливості їх застосовувати і т.д.

В попередніх розділах ми зазначали, що жінки прагнули відновити рутину, стабілізувати життя, обмежити соціальні контакти чи спілкування з певними людьми. Це можна розглянути і з точки зору намагань покращити психоемоційний стан в умовах невизначеності, постійної тривоги та проживання важкого досвіду. Разом з тим, з інтерв'ю із жінками нам вдалося виокремити способи, як вони покращували свій стан ([Таблиця 2](#)).

Таблиця 2. Способи покращити свій стан.

Психотерапія	«Після 2014 року в принципі мала певні, ну, він для мене був травматичний і я працювала певний час з психотерапевткою [сміється]. Ми багато говорили про те, як моя психіка справлялася з певними ситуаціями. І я помічала за собою в принципі ті самі, я маю на увазі під час повномасштабного вторгнення, я помітила, що я застосовую якісь ті самі методи.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.
Антидепресанти	«Я вроді би роблю те саме, почала пити антидепресанти. Вдруг буде легше.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, кадровий військовий Шлях 3.
Зайнятість	«Ми з нею любимо співати українські пісні. Так у нас ресурс підіймається. А коли світло стали виключати, ми взагалі у банку сложили записочки, я свої бажання, а вона свої. І у нас така гра з'явилася, що витягуємо щось нове, то поспіваємо, то у шашки пограємо, то ще щось і так відволікаємося. Тому що постійно бути в стресі, це дуже, дуже опасно.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.
Спорт	«Якийсь час я бігала.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований

	вперше, Шлях 1. «І я почала плавати. І там мені прям сильно допомагало.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.
Шопінг	«Ми з мамою полюбили шопінг. Насправді, я раніше не любила ходити по магазинах. Це було для мене, о Боже, опять їхати щось купувати. А чомусь от так перелаштувалася, не знаю, психіка, не психіка, але ми з мамою, почали ходити гуляти. Ми просто брали одяг, міряли і вішали назад.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.
Прогулянки	«Ми з мамою почали ходити гуляти.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1. «Намотували круги вздовж того озера і воно нам давало багато сили і ресурсу.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.
Соціалізація	«І оце з кожним так. Потрошку розмовляєш, потрошку спілкуєшся. І сто відсотків, що у мене є ці вогники, які мені надають енергію. Я дуже рада цім людям. Не ті, де я даю, даю, даю, даю. Щоб там нарешті він, трошки посміхнулась людина. Грубо кажучи, але все одно надія не готова. Я підіймаю її не за того, що це мій достаток, із-за того, що мені важливо, щоб людина мене почула. Ну і ті, хто просто заряджені, то: «Я буду вчитися новому, давайте вчить мене оцьому, оцьому. Ми коли переможемо, поїдемо стартувати туди, туди, туди, туди». Ти такий, просто, так само хтось думає як я.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3. «Тому, ми відразу стараємося із нею знаходити якісь розради – поїхати за місто, поїхати до друзів, якщо вони запрошують, а не замикатися, зайти на танці, які там українка організувала.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.
Громадська/волонтерська діяльність	«Познайомилися із дівчатами на психологічних тренінгах, на консультаціях, і вони були у такому стані, багато хто. Я кажу: «Дівчата, давайте ми вже будемо корисними якимось чином. І нам буде легше від цього всього». [...] трохи підробляю у громадській організації, згуртувала дівчат, переселила. Я в'яжу шкарпетки військовослужбовцям на фронт. Чоловік попросив шкарпетки на фронт. Я кажу: «Я не вмію в'язати. Я тоді найду, хто зв'яже». Ми вже штук 150 пар вже передали.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.
Навчання	«Так [навчання мене підтримує]. Я вирішила, що так.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Self-help	«Це коли я відчуваю, що я сильно напружена, то мені треба звернутися до цієї моєї шиї і до лівої ноги, і зрозуміти. Щоб оці комки. Я їх просто, як звернула увагу на своє тіло, відчула своє тіло. То єсть я опустила плечі, розслабила цю ногу і це вже як перший крок буде. В мене бувають дні, коли я розумію, що я взагалі вже втомлена сильно, що мені напруження не дасть заснути. То в мене є ковричок з іголочками, я його під спину підкладаю і це така річ, на її просто неможливо влежати.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.
Медитація і йога	«Я намагаюся себе відновлювати якимись медитаціями, якимись йогами, зарядками, щоб тримати себе у спокої.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.
Абстрагування	«Абстрагуюся від ситуації в цілому, я намагаюся просто не думати про те, що відбувається. Я зараз ігнорую [сміється]. Це мій спосіб.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2. «Мені хочеться в своїй коробочці, в своїй кімнаті. Я в цю коробочку свою спрячусь і там себе наразі комфортніше за все почуваю.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.
Споживання українського контенту	«Я всі від самого початку відео передивилася. І це мене дуже заспокоювало. Дуже цікаво було. Але все одно воно дуже заспокоювало. Слухати просто цю інформацію. Якесь вона така цікава. Я постійно пила чай і це все слухала. Тому, медіа, просто якийсь український контент, він дуже допомагав на той момент.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.
Дозвіл не жити службою чоловіка весь час*	«Я не знаю, чим я себе підтримувала. Я взагалі, мені так здається, тільки зараз надаю собі право відходити від його служби.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

* Зазначали жінки, котрих ми класифікували як Шлях 3

В попередньому розділі ми писали, що жінки проживали «заморожування» своїх емоцій та байдужість. Деякі респондентки оцінювали цей досвід в подальшому як захисний механізм та зазначали, що з часом емоції повертались.

«Мені дуже не подобається, коли щось іде не за моїм планом. І мене це завжди дуже вибиває з колії просто максимально і я намагаюся дуже часто маленькими ритуалами та звичками впорядковувати своє життя. І коли 24-го почалась війна просто це все відійшло на задній план, всі ці переживання, щось ще там. Щось мені вже якась байдужість напевно вже була. Байдужість до якихось речей, які відбуваються. Якись

почуття радості чи чогось приємного вони вже повернулись десь за кілька місяців. Десь може в квітні. Ну це я розумію, що це [сміється] захисний механізм такий. Але мені задається, добре, що він такий, бо я б, напевно, не витримала, якби він був якимось інакшим.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Інтегруєшся в роль дружини/партнерки військового

Після первинної реакції на рішення чоловіка служити, змін в житті та усвідомлення довготривалості цих змін, жінки описували стабілізацію свого життя. Вони також розповідали про досвід, який ми класифікували як елемент етапу Війна — Інтеграція в роль дружини/партнерки військового. Цей розділ не містить вичерпної інформації про процеси та характеристики інтеграції в дану роль, а є згрупованим та проаналізованим досвідом респонденток. Додаткові дослідження потрібні, щоб концептуально визначити процес інтеграції у нову соціальну роль.

Деякі респондентки розповідали, що з часом вони знаходили спільну мову та підтримували зв'язок з іншими дружинами/партнерками.

«Зараз вже трошки перезнайомилася з партнерками однослужбовців мого чоловіка, або просто знайомилася, що в якихось знайомих є подібні досвіди. І зараз в таких ситуаціях вже трошки легше. Але до цього, коли я ще нікого не знала, коли мало спілкувалася зі своїми старими знайомими, з якими, наприклад, волонтерила разом.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

Вони вчилися жити із постійним відчуттям тривоги, нестабільності й очікування.

«Все добре, я почекаю, тому що я можу почекати.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1

Жінки емоційно підтримували партнера і ставали для них опорою.

«І от він якось подзвонив і сказав: «Ти можеш поговорити зі мною?». Я кажу: «Так-так». І він мені сказав, що якісь там видіння почалися у нього і він боявся, що щось трапиться. Він каже, я розумію, що мені так хочеться з тобою поговорити. І я не знала, що говорити, тому я говорила, що попало. Типу: «Що тобі розказати? Що ти хочеш почути? Розкажи, що ви там робите?». А чого, кажу, у тебе таке відчуття зараз? Ну потім я з'ясувала, що у сусідньому підрозділі загинув дуже крутий хлопець і йому стало якось не по собі.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Ну оце взагалі, коли ми говорили, наскільки він ризикує собою, то він каже, що він все робить, що треба, але пам'ятає, що у нього є ми, і це його тримає.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Жінки, що проживали Шлях 2, для яких це був перший досвід війни, зазначали, що, на відміну від своїх партнерів/чоловіків, проживання цього етапу дало змогу вирівняти їхній досвід, побудувати нові містки у стосунках.

«На той момент я була набагато молодшою, я не орієнтувалася. Тобто я знаю історичний контекст, але я не була залучена в нього. А тепер я залучена в нього як ніколи. Я

однозначно по-іншому сприймаю. Взагалі, те, що зараз відбувається, і те, що буде відбуватися після війни.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Також, хочеться виокремити випадки, коли жінки починали курити під час служби свого чоловіка, що теж було одним зі способів зблизитись із ним.

«Я почала курити. Я раніше не курила. Це було після початку повномасштабного, коли ми поїхали в [...]. Я тягала з собою, якось почала їх курити в якийсь момент. Потім у мене з'явилась згубна звичка. Так я підсвідомо розділяю те, що він робить. Це дивно звучить. Може так і є.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Враховуючи Шлях Ветерана, а саме той факт, що чоловіки/партнери також проходять етап інтеграції у нову роль, ймовірно, саме в цей період пари формували нові звички та правила у спілкуванні та стосунках. Про їхню корисність згадували респондентки на Шляху 2 та Шляху 3.

«Я кажу: «Куди ви їдете?». Він мені каже: «На завдання». Ну, все. Я намагаюся дати йому тишу та і все. Якщо він може, то він розповість, якщо не може, то навіщо мені включати це вміння задавати питання? Все, що може, він розповість.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Деякі опитані нами жінки, які проходили Шлях 2 та Шлях 3, розповідали, що під час другої служби, яка почалась після повномасштабного вторгнення, вони змогли переосмислити та усвідомити, який шлях пройдено, та прийняти його.

«Я пам'ятаю, в січні вже цього року, якось я ранку збиралась на роботу і побачила, що в шафі висить шубка, яку я купила в січні минулого року. Вона така біленька, я подумала, я ні разу за всю війну її не одягла, бо мені було страшно її і жаль, що я її зіпсую, що я буду десь по болоті повзти, рятуватися, десь бігти. От я вдягнула цю шубу з еко хутра, не подумайте, але така умиротворена пішла на роботу з розумінням того, який шлях пройдено за цей рік. І ці якісь маленькі речі звичайно можуть порадувати. Що все трошки не так вже тоді. Можливо, трохи краще.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Стабільне нестабільне життя

Опитані дружини/партнерки зазначили, що в певний момент життєві процеси почали стабілізуватися. Вони жили в нових умовах, займалися рутиною, давали собі раду попри виклики, стреси, зміни психоемоційного стану. Характерною особливістю цього етапу є нестабільність життя навіть за умов його нормалізації — в будь-який момент воно може змінитись від хорошої чи поганої звістки.

«Але моє життя пов'язане із тим, що я чекаю того гробаного повідомлення, що в нього всьо ок, типу: «В мене все ок, чи щось таке», що він відповів. Як би не говорили типу: «Вот, ти, вам надо жить». Як? Я намагаюсь жити, але моє «Я» зараз, мій стан фізичний, психологічний залежить просто від цього повідомлення. Від мого хлопця і від ще одного хлопця, що в них 4.5.0.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Якщо жінка отримує негативні звістки, зокрема, про поранення, її життєві пріоритети та фокус уваги різко зміщується на чоловіка/партнера. Відповідно всі інші процеси, які від неї залежать (догляд за дітьми, побут, робота, саморозвиток, підтримка себе тощо), можуть страждати.

«Я дуже гостро відчула, коли він захворів. Я постійно думала про це. Тобто в мене фокус тільки на це. Тобто мене не турбує, що тут відбувається в [країна] на роботі, в мене всі думки, що там, бо ж я думаю, що він там нікому не потрібен, я там можу його врятувати.»
— Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Варто пам'ятати, що навіть хороші новини, такі як приїзд чоловіка у відрядження/відпустку, могли принести деструктив в усталене життя жінки. Жінки ділилися, що через певний час у досвіді очікування звикаєш до фактору відстані, та налаштовуєш своє життя та свій настрій навколо цього, аби зберегти душевний спокій та баланс. Тож, коли партнер/чоловік має відпустку або вихідні, особливо коли це відбувається раптово, це спричиняє такий собі емоційний вибух, адже порушує вибудовану систему. Через це, на початку таких відпусток подекуди важко протягом декількох днів повернути себе у більш менш стабільний стан. І це попри те, що багато жінок описували, як вони чекали цього приїзду, вони також розповідали, що вони знову ні на що не впливали (рішення, дату, місце, тривалість зустрічі тощо). Жінки мусили різко перелаштовувати свій графік, рутину, плани (свої, дітей та рідних). Пріоритети знову різко зміщувались у сторону чоловіка/партнера.

Самі зустрічі були доволі стресовими. За період відсутності опитані нами жінки звикали жити та функціонувати самостійно, вибудовували правила спілкування та поведінки на відстані, а в момент зустрічі вони переживали незвичні відчуття, ніби їхній чоловік/партнер чужа для них людина. Спостерігалась певна дуальність почуттів — з одного боку вони зустрічались із коханою людиною, впізнавали рідні запахи, дотики, а з іншого — мусили заново відновлювати синергію, пізнавати одне одного, вибудовувати спільний побут та рутину.

Жінки могли не одразу впізнавати чоловіків/партнерів при першій зустрічі через зміну зовнішнього вигляду. Як зазначила одна респондентка: ***«Я, по-перше, його не впізнала. Я ж його ніколи не бачила у військовій формі. Він все життя у костюмчику, у галстуці. Він все життя такий.»*** — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Інколи бували ситуації, коли для зустрічі потрібно було знову змінювати місце проживання в межах України, а інколи їхати в іншу країну (за умов відрядження військового на навчання).

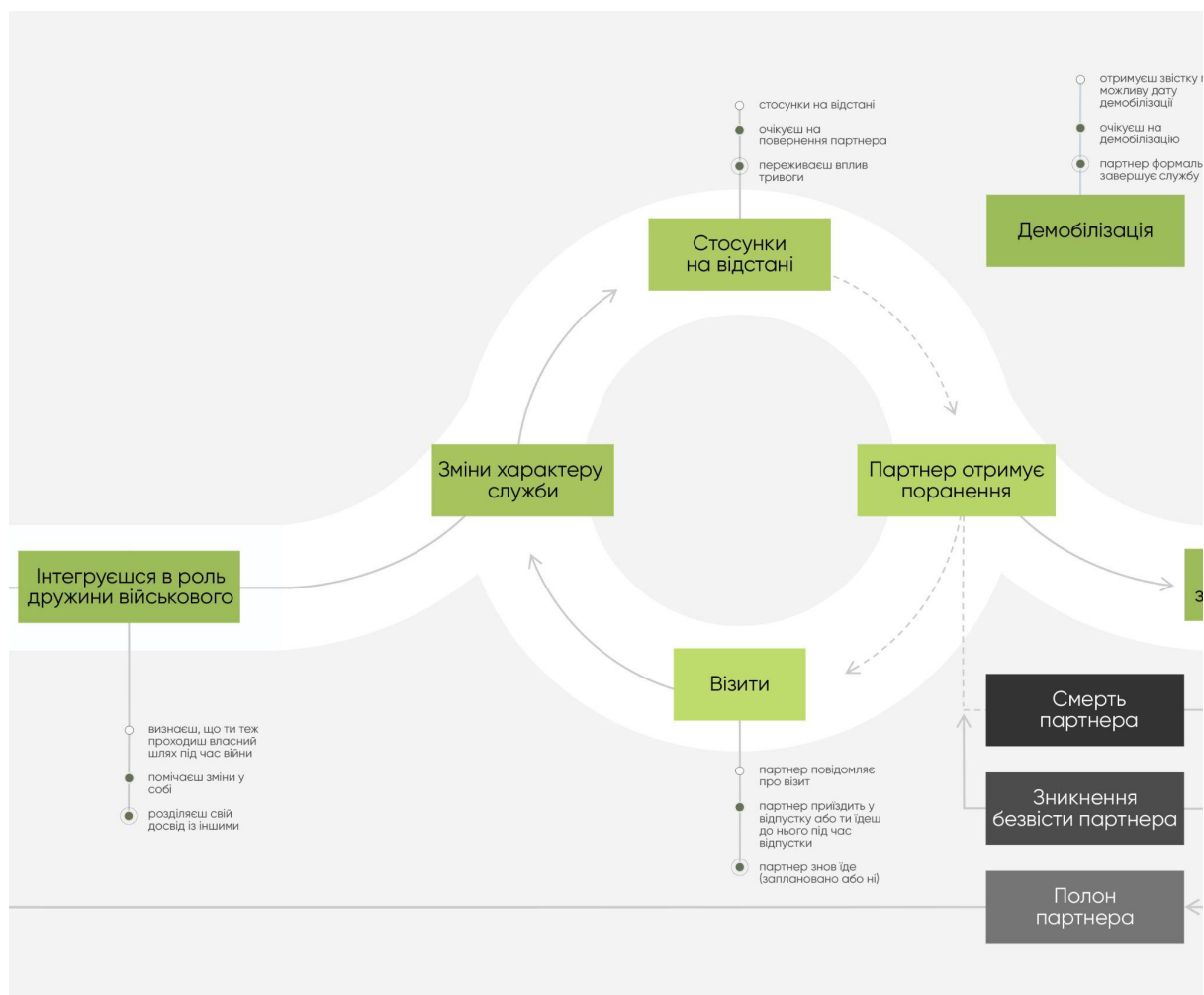
Жінки не могли контролювати тривалість зустрічі або прогнозувати/планувати наступні зустрічі. Також вони не знали, чи наступна зустріч буде взагалі, та в якому стані будуть їхні чоловіки/партнери. Тому «впускання» чоловіка назад у спільне життя під час його візиту мало відбутися швидко, і тривало воно недовго. Більше того, зустріч могла раптово обірватись, якщо йому потрібно було повернутися швидше зі службових причин. Після від'їзду жінки проходили знову через різку розлуку, відвикання, адаптацію, відновлення рутини.

Стабільність також характеризується здатністю будувати плани на майбутнє. Опитані жінки планували життя, проте здатність планувати була короткострокова.

«Та ні, ніби все. Просто немає прийняття цього статусу. Незвично це все. Просто собі говориш і незвичності немає. І є звичка. Це вже таке нормальне для мене, більш природне. Немає фіналу, я не бачу фіналу цьому. Щоб просто якось вижити сама собі, я собі ставлю плани на тиждень, на три дні. От малу я зараз влаштувала у групу. Ну все, ми ходимо. Вівторок, четвер, ми ходимо. Ми вчимо мову. Є цілі якісь короткострочні. Ну вони тримають, але все одно лякає те, що ти не знаєш, що буде далі.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

За нашою гіпотезою етап Стабільне нестабільне життя циклічний ([Рисунок 2](#)). Він може завершитись лише при завершенні служби чоловіка (прим. – ймовірно це не єдиний варіант. Можливо щонайменше ще одна опція – чоловік змінює характер служби/місце дислокації на більш безпечне, і служить тривалий час. Але так як це твердження підкріплено досвідом роботи Ветеран Хабу з аудиторією, але не знайшло підтвердження у цьому дослідженні, ми не виділяємо його окремо у результатах). Це ще один процес, над яким опитані жінки не мали контролю.

Рисунок 2.

[Посилання на зображення у великому розмірі](#)³⁴

Стосунки на відстані

Жінки розповідали, що в період, коли життя набуло певної стабільності в певний момент приходило усвідомлення, що вони живуть із партнером/чоловіком окремі життя. Вони відвикали від спільного життя і на це неможливо було вплинути, якби їм не хотілось.

«Тому що ми розуміємо обоє, що зараз я існую окремо від нього і він існує окремо від мене. Далеко потім нам доведеться знову з якимись звичками одне одного заново притиратися.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Ми поїхала і він постійно на зв'язку щодня був. Ну так, не зависаючи одне на одному. Ми дорослі, вже прожили разом майже 20 років, і все одно ми відвикали одне від одного.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Деякі жінки, особливо ті, хто проходив Шлях 2 та Шлях 3, помічали як чоловік/партнер в силу обставин починав більше проводити часу, ділитись та відкриватись своїм побратимам, з якими він проживав свій етап Війни. В парі з'являлись теми, якими чоловік/партнер ділився частково, за бажання.

³⁴ Джерело: власна розробка Ветеран Хабу

«В нього є бойові товариші, з якими він контактує, вони ще поки не в ЗСУ безпосередньо, я знаю, що з ними він поспілкуватися на ці теми, як постріляти. А якщо захоче може зі мною чимось поділитися, теж в принципі.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Зараз чоловік розповідає більше, але не понад норму. Да, він знає, що хоче розказати. Да, в нас немає такого, що він дзвонить і повністю розказує, що в нього там робиться за день. Я переважно йому розповідаю, про те, що відбувається, що там в мене на роботі, що вдома. Якісь історії, хто дзвонив, передаю привіт і все. Нічого додатково не випитую. Просто розумію, що якщо він захоче розказати, він це розкаже. Але якщо він не захоче, я не буду розпитувати.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Єдине, що я його спитала, чи є щось, що він хотів би мені розказати. Він сказав, що зараз ні, а потім може бути.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Ми припускаємо, що жінки в цей період могли відчувати образи на емоційну відстороненість партнера/чоловіка, або те, що він не міг зрозуміти її досвід. Проте ці гіпотези не знайшли підтвердження в даному дослідженні й залишились лише нашими припущеннями.

Попри те, що жінки описували відвикання від спільного життя із чоловіком/партнером та відстороненість, вони водночас говорили і про зближення, посилення зв'язку через спільні переживання, події, постійний ризик втратити близьку людину. За словами опитаних дружин/партнерок, спільний досвід оголив стосунки, зробив їх більш відкритими, справжніми, що зможе допомогти відбудувати душевність та зв'язки у парі в майбутньому, після його повернення.

«Ну і зараз воно оголилося, бо люди на межі. Коли ти знаєш, що ти можеш не побачити, можеш втратити людину, воно оце відкидається, весь цей хлам, який ви раніше думали в собі, і оголюється ця справжність. А ця справжність – воно вже цінне. І ти розумієш, що тобі робити, як тобі жити і оце цікаво. Ми не знаємо, що далі буде, бо ми відвикаємо один від одного. Ми відвикаємо дуже один від одного, у побуті саме. Але ці ниточки, вони такі міцні-міцні, душевні. Я думаю, що душевність все одно переможе. Я думаю, що побут ми облаштуємо заново, якщо треба.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Ближче стали, тому що, можливо це якісь такі маячки один для одного, тому що він для мене зв'язок з он тим-от теплим і комфортним, і я його люблю.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Стосунки, вони змінились. Вони звісно змінились. Мабуть, вони стали зрозуміліші, ясніші і відкритіші. Він частіше почав проявляти свої емоції, він частіше почав казати щось приємне.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Зараз трішки якось там тепліше, більше піклується про те, щоб не захворіла, щось там не так. Більше якось турботи. Більше може навіть цінності. Ну, бо в останній раз в Бахмуті, коли він там чергував через день, щось казав, типу, що от хлопці не встигли зробити. Розумію, що в другий раз, коли він поїхав, він більш переосмислював. Хоча

перший раз він теж був там в зоні бойових дій.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Я там казала, що ми були на грані розлучення, а тут він відчув мою жіночу силу, а я відчула його чоловічу силу, і все стало на свої місця. Він дуже багато речей пише, які я давно хотіла почути. А зараз у нього це відкривається.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«І я думаю, що певною мірою якийсь зв'язок можливо навіть став міцніший між нами.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«А зараз ми прям годинами розмовляємо. І це мене так дуже тішить, заспокоює, бо мені не вистачає звісно тут спілкування.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«От на повномасштабній війні зараз дуже зв'язок такий тісний, що я ж кажу, ми відчуваємо, що ми потрібніші, ніж раніше, одне одному.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Візити

Респондентки зазначали, що нечасті зустрічі, які були під час активної служби партнера/чоловіка, в силу обставин відбувались лише за його нагоди та без можливості контролювати планування наступної. В будь-який момент їхнє стабільне життя могло змінитися навіть від приємної несподіванки, і потрібно було би знову перелаштовуватись.

«Тому, в принципі да. Ми зустрічаємось, коли є час, ми проводимо, спілкуємось.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Другий раз була зовсім інша зустріч, бо там були навчання. Їх відправили на навчання у Польщу і ми поїхали у Польщу, дозволили родинам приїхати. Але там був обмежений час. Тобто, вони працювали, і от о п'ятій вечора вони могли повертатися. Тобто, у нас були вечори, була пів суботи і була неділя.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Ну раз два, якщо я не помиляюсь, за війну він приїжджав додому. Він навіть нікому не казав крім мене. Просто, якось я зранку виходжу набрати води, а він такий стоїть біля під'їзду. Я така типу: «Це що таке?». А він каже: «Проїздом був і приїхав». Це була приємна несподіванка, от. І це так в принципі завжди. От зараз він коли приїхав у відпустку це так само було.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Можна припустити, що ці зміни впливали і на їхнє інтимне життя. Воно також залежало від можливостей та розкладу чоловіка/партнера. Жінки описували, що вони «заморожували» своє бажання на відстані і «розморозували» його при живій зустрічі.

«І у мене так сталося. Тобто, я собі заборонила його хотіти, бо нема тут з ким. І, в принципі, мені з цим ок. І коли ми поїхали до чоловіка, то я швидко себе розморозила, бо є з ким хотіти і це можна. Але є це таке дивне дуже відчуття. Але ти думаєш, як люди з цим поралися, як наші бабусі із цим поралися. Не знаю, а як йому? Я теж питала у нього,

а як йому? У нього ставлення до сексу ще більш, ніж у мене.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Але у мене замороженість якась стосовно почуттів, бо я ніколи так довго не жила без нього. Тут когось шукати мені не потрібно. У мене немає цієї реалізації — обійняти, поцілувати, поржати, поведати бедрами, пофліртувати, бо у нас із чоловіком це у житті завжди було. Ми гралися багато. Могли піти і погратися поглядами, натяками. У нас росло це разом із нами. А тут, виходить, у нас цього немає. І виходить так, щоб я себе не відчувала, я себе схоплюю, заморожую. Тому, я думаю, що коли ми з ним і зустрічалися, у мене ця розморозка мала відбутися. І потім воно знову схоплюється. Я не знаю, як у інших це, як вони переживають.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Коли чоловік/партнер приїздить у відпустку/відрадження, перші зустрічі після розлуки та проживання різних емоцій відчувалися жінками найбільш гостро. З інтерв'ю ми помітили, що респондентки описували ці переживання в певній послідовності.

- Оскільки жінка відвикла від чоловіка/партнера за період розлуки, в перший час вона могла відчувати незвичні для неї почуття. Її коханий чоловік міг здаватися їй іншою/ніби чужою людиною.

«Я вийшла на перон. Була у якомусь замороженому стані. Я їхала весь цей час і якимось почуттям заморожують. Я не знаю, куди їх виливати, я боюся їх виливати. Я вийшла така заморожена. Я не розумію, що відбувається. Я його побачила, розревлася у плече, малу просто віддала старшій, бо я боялася, що налякаю її. І ми просто стояли, обнімалися. Я нюхала його запах. Просто запах і все. І потім оця настроєчка почала відновлюватися.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Відчувала фізично, як клітиночки починають знову згадувати, хто є хто. Але все одно, деякий час ми їхали в таксі на цю квартиру, він потурбувався про їжу, бо він знав, що ми з дороги. І все-все-все. І я думала, хто це, хто він? Це людина, з якою у мене двоє дітей, з якою я [років] прожила. Я ходжу по квартирі і думаю, хто це? Це [ім'я]. Це — [кличка], я його [кличка] називаю між собою. Він навіть позивний взяв [позивний]. Я його так в телефоні називаю. Ну і все. Але от це було лише перший день так. І я бачу, що він теж так: «Хто ця жінка?». І от ми потім поговорили про це.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- Думки, що він інша/ніби чужа людина посилювались у респонденток через те, що потрібно було знову перелаштовуватись, знаходити синергію у стосунках, побути та знову звикати до нього.

«Тому я про це теж думаю, коли спілкуюся зі своїм чоловіком: «А що далі нам робити із цим всім?». Бо я вже зараз розумію — ми зустрічалися двічі за цей час, ми їздили до нього, виходило у нас поспілкуватися. І перші два дні це було ну непросто, ми знову налаштовувалися один на одного.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«І коли ми зустрілися. Я то звикла вирішувати все сама і тому ми приїхали і я не можу ніяк швидко перекласти на нього там щось, бо я звикла за ці півроку, чи скільки ми там не бачилися, все вирішувати самій. А він звик бути сам і він відвик від цієї чутливості до мене. Якщо раніше ми подивилася одне на одного і підхопили, то зараз це треба було озвучити і я це швидко зрозуміла.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- Цей період жінки проживали недовго, оскільки чоловік/партнер не повернувся, а лише приїхав на якийсь визначений, часто короткий, період. Жінки прагнули встигнути прожити цей нетривалий час разом якнайкраще, встигнути все, що не вдавалось до цього.

«Ну достатньо швидко [змогла прийняти зміни], бо мій мозок був налаштований на те, що у нас всього сім днів, і у мене немає дуже багато часу випендрюватися. Треба швидко згадувати, хто я і що. Ну, мабуть, перша доба пішла у нас на оці всі настройки.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Коли ми в перший раз приїхали у [місто], він зняв житло. Ми жили у квартирі, ми багато гуляли. Це була подорож, коли він був типу у відпустці. Він весь час був з нами, він нікуди не їздив, і ми багато гуляли. І це було на одному диханні. «Що ти хочеш? Що ти сьогодні хочеш: суші чи грузинську кухню?». Тобто, мене набалували так, просто до не схочу. Просто все. При чому мені було навіть незручно. Кажу: «[ім'я], ну це ж зарплата військового, я не можу гуляти, коли ти в окопі заробляєш ці гроші». Він каже: «Слухай, це я. І я так хочу. І я так вирішив робити.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- Навіть під час цих коротких зустрічей парам складно було побути наодинці, адже є інші близькі люди, які також потребують уваги та часу військового — діти, батьки, побратими, друзі.

«Мала по ньому скаче, старша до нього тулиться. Я вже не лізла, розуміла, що зараз вони повлягаються, і настане мій час, коли ми зможемо і поніжитися, і поспілкуватися одне з одним.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- Разом з тим, жінки переживали страх знову розкритися перед чоловіком/партнером, бо розлука, яка настане незабаром, є невідворотною.

«Я боюся розкритися, тому що це не надовго. Я боюся його відпустити, бо буде боляче знову. Ми знову зараз розстанемося.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Важливо зазначити, що така послідовність подій:

відвикання–приїзд–переналаштування–спільне життя–розлука–відвикання, жінки описували не лише при першій зустрічі після розставання. Наступні зустрічі могли проходити за такою ж схемою.

«Там була зовсім інша історія. Там була зовсім інша зустріч. Але все одно цей ефект першого «Хто це?», він все одно був. Коли ми стояли на заправці, чекали, що вони на машині за нами приїдуть, там нічого не відбулося, що вокзалу немає, нічого немає. І я

доволокла дітей до того, що світилося. Це була заправка. Ну, [ім'я] мій теж не знав, що так буде перше. І от вони приїхали за нами на машині і вони заходять і вже все, борода оця у нього. Ще жорсткіший погляд. І от він знову зайшов і чужа людина.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Нам не вдалось з'ясувати, чи адаптація до спільного життя після приїзду проходить із часом швидше та легше. Ймовірно, що вплив таких стрімких змін, які жінки проживають в силу обставин, і не можуть контролювати, потрібно додатково досліджувати.

Очікуєш на повернення партнера

Опитані нами жінки говорили про характерний стан постійного очікування партнера та закінчення його служби. Респондентки, чоловіки яких на момент опитування несли активну службу, розповідали, що вони:

- постійно будують плани на життя після служби;

«Якщо мені сьогодні кажуть, що все, сьогодні перемога-перемога, тоді у нас план з чоловіком був такий: я чекаю його тут, щоб він за нами приїхав. Бо я дуже хочу йому показати країну, яка нас прихистила, познайомити з людьми, які дали цей прихисток, з нашими друзями. Я хочу його розслабити трішки тут, як це можливо, погодувати тим смачним, що ми тут побачили, повозити його по тих місцях, де ми були весь цей час. Показати. Тому, от ми так домовилися, що якщо так, то я би хотіла, щоб розвиток подій був такий. Ну, зрозуміло, що я б хотіла, а далі будемо дивитися, як воно буде.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- переживають, яким буде життя після служби;

«Мене це дуже засмучує, саме тому в мене, знаєте, так, мамочкина, я кажу: «Дай боже закінчиться війна, [ім'я], в тебе тиждень на зібрати речі і я тебе забираю з України». Просто щоб він не переживав оцих всіх проблем, з ЖЕКом, коли він буде приходить вирішувати якісь питання, йому будуть казати: «Ти хто взагалі такий?» Я не хочу, щоб наші військові таке переживали. Це таке болюче питання, якщо казати взагалі, але конкретно про моїх чоловіків. Мені дуже шкода, бо це вже відбувається, а нічого ще не закінчилось.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- готуються до нових викликів;

«Я думаю, після війни буде купа інших проблем, які треба буде вирішувати. І якщо є можливість зараз якісь питання вже закрити, то треба їх закрити. Плюс, я думаю, що ми будемо ще чоловіка лікувати [сміх] після війни, бо в нього теж з зубами проблема [сміх]. Тому я намагаюся поки що всі свої питання закрити, щоб вони потім по можливості не виникали, це як підготовка до народження дитини.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

- переконані, що зможуть дати раду викликам;

«От мені була б треба психологічна підтримка родини. От точно, коли я буду знати, коли він повернеться, я, напевно, не буду знати все, вибудовувати так, щоб нам було знову

добре. Бо, скоріше за все, весь той біль, який він пройшов, який зараз у нього є і він не розкажує, і викаже мені потім, я не знаю, як так зробити, щоб і йому було класно, і мені було класно. І діти росли здорові. І це точно потрібно.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Етап Завершення служби

Респондентки цього дослідження, незалежно від варіанту їхнього Шляху, проживали завершення служби через демобілізацію (до 2022 року, під час першого досвіду служби партнера), поранення або полон. Досвід жінок, які пережили загибель партнера, потрапляння в полон чи завершення служби через судові розслідування, потрібно вивчати окремо. Тож ми визначили ці сценарії як обмеження нашого дослідження та потенційні цілі для проведення наступних.

Окремо варто зазначити, що ми спілкувалися з двома респондентками, чоловіки/партнери яких знаходяться у полоні. Авторська команда переконана, що такі обставини, переживання та стан жінки потрібно окремо ґрунтовно вивчати. Тому у ході інтерв'ю ми не фокусувалися на запитаннях про переживання полону. Свідчення про цей досвід, якими ділилися жінки, ми не виокремлювали як результати даного дослідження та не використовували для мапування Шляхів. У своїх напрацюваннях ми зазначили «полон» як окремий варіант закінчення служби.

Також в процесі збору та аналізу даних ми зрозуміли, що досвід етапу Завершення служби для жінок, чиї чоловіки/партнери кадрові військові або служать за контрактом, потрібно окремо детально вивчати. Незалежно від варіанту Шляху, початок та проживання їхнього етапу Завершення служби буде відрізнятися від жінок, чиї чоловіки мобілізовані, ремобілізовані або служать добровольцями. Як доказ, під час інтерв'ю одна з респонденток розповіла, що через початок повномасштабного вторгнення довгоочікуване бажане завершення служби за контрактом не відбулось – він продовжив службу після закінчення контракту. Це можна пояснити тим, що військові, які уклали контракт на службу до повномасштабного вторгнення (або контракт мав закінчитись незадовго до цієї дати), а їхні дружини/партнерки відповідно розпочали свій Шлях чи певний етап цього Шляху, не завершили службу як планувалось із закінченням контракту, а продовжили її.

«І я розумію, знову ж таки, бо все одно він відведений, але немає можливості бачитися з нами. В нього контракт, насправді, закінчився вже 3 березня, так вже минулого року [сміється].» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

В наступному розділі ми детальніше розглянемо проживання завершення служби через поранення, адже це був найбільш поширений сценарій для жінок, з якими ми спілкувались, незалежно від варіантів їхніх Шляхів. Серед респонденток, які проходили Шлях 3, були жінки, що переживали демобілізацію при першій службі чоловіка. Проте ретроспективних свідчень та їхньої якості виявилось недостатньо, щоб сформувати об'єктивні висновки. Етап Завершення служби при демобілізації потребує додаткового вивчення та аналізу.

Завершення служби через поранення

У даному дослідженні ми спілкувалися з жінками, чий чоловік/партнер отримали поранення, яке в подальшому призвело до завершення служби. Проте, варто зазначити, що не завжди поранення може призвести до такого результату³⁵. За умов воєнного стану, звільнення зі служби навіть після серйозного поранення може бути проблематичним, а військові можуть стикатися з великою низкою викликів, пов'язаних з визнанням факту їх поранення, шкоди спричиненої ним та впливу поранення на подальшу службу. Через недосконалість системи ВЛК, військові стикаються з порушенням своїх прав при визначенні придатності до служби³⁶.

У своїх розповідях респондентки, незалежно від Шляху і часу, коли це відбулось — наголошували на раптовості отримання звістки про поранення. В цей час вони переживали різні емоції, але найчастіше описували цей момент як: «жах», «страх», «душевний біль».

«Через деякий час він мені просто подзвонив і сказав: «Ну, ти не переживай, я в лікарні, трошки по касательной». І по касательной этой год ми были в лікарнях. Ну, тобто і ходіння по колу з документами.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Коли його поранило, такого жаху я ніколи не переживала. Знаєте, це як у фільмах було, коли ти не можеш тримати в руках склянку, бо вона розривається.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Він передзвонює десь через декілька хвилин, і каже, типу: «До нас прилетіло, я поранений». А я кажу: «А ти цілий?», а він: «Я не знаю». І це просто була вічність, бо почали сидіти в катах, і тоді ще не дуже контролювалось, хто, що, куди пише.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Частина респонденток повідомляли, що разом з шоком та жахом від почутого, вони відчували полегшення — так, чоловік був поранений, але живий. Він в безпечному місці, принаймні зараз. Це було основне для них.

«Він мені подзвонив, телефон, розумію, йому дав медперсонал. Він сказав, що поранений, а мені вже друзі... Так почала дізнаватися, що поранення в нього в ногу, що нога є. Він подзвонив і каже: «Немає ноги». А я кажу: «Ну, може вона є, а ти її не відчуваєш?». А він каже: «Ні, її немає, а її я відчуваю». Тобто фантомні болі. Ну нема, так нема. Ну, як я кажу Даринці: «Купимо нову». Коли я дізналася, що він поранений і він вже в лікарні, то я якось спокійно це сприйняла. Бо він вже в [місце], безпечному місці. Все решта я не знала, яке поранення, я знала, що все решта ми вирішимо.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, кадровий військовий Шлях 3.

Через деякий час після отримання звістки (в силу обставин у респонденток це відбувалось по різному) жінки зустрічались із пораненими коханими в медичних закладах. Окремо варто виділити жінок, які знаходились на момент поранення за

³⁵ «Посидь тут у Бахмуті»: як військовий з інвалідністю через бюрократію вимушений воювати на передовій, Телеканал Київ, <https://www.youtube.com/watch?v=uliovlyR2FU>, дата звернення 1.05.2023.

³⁶ «Ми «добиваємо» власних героїв»: що не так з реабілітацією воїнів в Україні, BIHUS Info, <https://www.youtube.com/watch?v=WaQ4S2hHPo>, дата звернення 27.04.2023.

кордоном, та жінок, в яких є діти. Виконуючи роль головної дорослої, про що ми детально описали у попередніх розділах, жінка мусила подбати та владнати багато справ перед тим, як зустрітися з чоловіком. В цей час вона переживала сильні емоції, пов'язані переважно зі страхом за його життя.

Як і за багатьох інших обставин жінки описували, що в цей період вони пріоритезували потреби чоловіка та дітей, а не свої.

«Але, ну поки що, мені достатньо, і якщо раніше я могла хвора ходити на роботу, то під час вагітності, ще коли ми повернулися, я не була вагітна, мені, чесно кажучи, ну вибачте, але було пофіг. Тобто я, якщо мене звільнять, окей. В мене є чоловік, який потребує моєї допомоги. І якщо ви не приймаєте мої умови, ну тоді я буду звільнятись, отак.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Жінки розповідали, що були змушені перелаштовуватись під нові обставини. Зокрема приймати нову роль та функції в догляді за пораненим чоловіком/партнером. При цьому, жінки зважали на особисті кордони пораненого та взаємовідносини в їхній парі.

«Єдиний незручний момент для мене був в моїй роботі, тому що я повинна була їздити на роботу і відпрошуватись з роботи, щоб возити чоловіка на реабілітацію.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«І я була весь час поруч, тому що потрібно було, вибачте, попу витерти, попісяти, подати їжу.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Ми два чи три рази виїхали на вулицю, мені було складно, тому що я бігала, шукала хлопців, які би змогли його знести хоча б зі сходів на вулицю, щоб він хоча б подихав, там його повозити. Плюс там такі пагорби, де ти розумієш, що якщо ти його передом повезеш, він зараз поїде і ти не встигнеш його зловити. Тому я спускалася попою вперед і його звозила спиною вперед, щоб хоча б хоч трошки там погуляти.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Відповідальність за вирішення багатьох питань тепер була на дружинах/партнерах — логістика, оформлення документів, контроль за лікуванням.

«Я привезла своїх в село до папиної сестри і далі почала думати, що робити, як. Тому що, знов таки, ця бюрократія, коли ти звертаєшся до лікаря у військовому госпіталі, чоловік каже: «Мене дружина може забрати. Пишіть кудись». — «А куди тебе заберуть?» [...]. Волонтери мені кажуть: «А лікар дав дозвіл на те, щоб його евакуювати? Він же лежачий. Тобто дозволу лікаря немає, ми не беремо на себе таку відповідальність». І, мабуть, два дні я була на телефоні. Ще паралельно я працювала. І я підняла на ноги всіх, кого тільки могла. Навіть в мене був [колишній співробітник], він полковник в отставці, я навіть йому телефонувала. І він, людина військова, з досвідом, сказав: «Послухайте мене, робіть так, як ви вважаєте за потрібне. Якщо ви знайшли автомобіль, везіть.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Я собі придумала, що якщо його вже прооперували, значить йому потрібна реабілітація.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Я вже тоді почала моніторити Інтернет, дивитися, читати, що ж таке апарат АЗФ. [посміхається] Я ніколи не знала, що це, як це, як воно виглядає.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Жінки, які переживали досвід поранення під час етапу Війна в умовах повномасштабної війни, наголошували на підтримці з боку волонтерів у медичних закладах.

«Дуже багато приходило людей: «Запиши мій номер телефону, коли щось треба ми там привеземо». Чесно кажучи, чоловік каже, що він не пам'ятає перші два тижні. Я теж не пам'ятаю. В мене теж були всі нові люди, я теж не пам'ятаю, хто приходив. Казали, питали: «Що потрібно?». Мені взагалі нічого не було потрібно, я сама зі всім справлялась, я не могла нормально їздити машиною. А так все справлялась, я навіть думала, що буде важче.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, кадровий військовий Шлях 3.

Догляд за пораненим чоловіком/партнером

Нова роль та функції в догляді за чоловіком/партнером не завершується при закінченні лікування. В багатьох випадках наставав період реабілітації після поранення, допомогу в якому теж надавали дружини/партнерки. Очевидно, що раптові зміни, навантаження від нових обов'язків, страх за чоловіка/партнера та їхнє спільне майбутнє порушують психоемоційний стан жінки.

Говорячи про умови отримання медичної допомоги, більшість жінок зазначали, що лікування було безкоштовним, як під час першої, так і під час другої служби. І це було для них важливо. Також вони наголошували на допомозі волонтерів та спільнот, які підтримували їх під час лікування.

«Плюс — це, що все було безкоштовно, з нас нічого, нічого. Всі намагалися максимально допомогти: і лікарі, і волонтери, і люди з кухні, і люди, просто які приходили волонтерити, і приходили представники церкви.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«В лікарні ні, не брали кошти. Він лише купив щось від серця, а так, ні. Я дзвонила в лікарню і спитала, чи потрібно щось: «Ні, все є». Ну, звичайно, це були таблетки не першого, не гарного, не нові, але так. Ну не нового покоління, але так це були.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Дуже допомогли волонтери. Все лікування виключно. Ну, тобто я не переживала, де мені брати кошти на його лікування. Повністю все лікування.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Ні, не платим за лікування.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, кадровий військовий Шлях 3.

Разом з тим, опитані жінки відмічали погану комунікацію та халатне відношення медичного персоналу до військових і до них особисто.

«Але він настільки розслабився під цим морфіном, що він просто лежав, як овоч. Просто лежав і все. От. І у нас навіть один раз на цій позі я підійшла до медсестри і кажу:

«Дівчата, ви коли зміни передаєте одна одній, ви взагалі питаєте, хто, скільки, кому, коли? Ви якось відслідковуєте»? – «Нам так просте». – «Що вам так просте, вибачте, дівочки?». Друга медсестра сказала: «А що, мені просте вколоти, щоб він вночі не кричав.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Також труднощі виникали на етапі реабілітації. Опитані нами жінки скаржилися на надмірну бюрократію при зверненні за послугою та їхню високу вартість.

«Це настільки бюрократично, настільки паперів багато. Потім, там поруч з Трускавцем є дуже такий крутий наворочений санаторій, чи я не знаю як це, чи центр [назва закладу прихована, оскільки вказані дані не перевірялись]. Коли вони порахували перебування там чоловіка, і мене поруч, тому що ж він лежачий, я повинна бути поруч, ми нарахували 400 тисяч за місяць. Коли я сказала, запитала, чи є якісь знижки для військових, мені сказали: «Ну, тільки сьогодні і тільки для вас буде коштувати, там, 150.». Але ж питання в тому, це обурило чоловіка, це дуже обурило, чесно.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Самоідентифікація жінок як дружин/партнерок військових/ветеранів

Ми помітили, що опитані нами жінки ототожнювали себе із партнеркою/дружиною військового залежно від того, коли її чоловік вперше пішов на службу. Жінки, чий чоловік вже мали попередній досвід служби з 2014 року до повномасштабного вторгнення, були більш схильні називати себе дружиною/партнеркою військового, на відміну від жінок, чий чоловік вперше долучився до служби після лютого 2022 року – він був мобілізований повторно, добровільно звернувся до ТЦК СП, чи продовжив службу за контрактом.

Те, що вплинуло на їхню самоідентифікацію:

- у партнерок/дружин є визначені ролі, функції та потреби;

«В мене є також роль, скажімо, щонайменше, за одну людину я відповідаю. Відповідаю в прямому сенсі.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- відчуття гордості, що чоловік військовослужбовець, герой, який виконує свій обов'язок перед державою, бажання передати це відчуття своїм дітям;

«Я [...], мої близькі, ми пишаємося, що чоловік опинився в [місце служби]. У нього була машина, місцева прописка, багато друзів. Я знаю багато випадків, коли чоловіки перевдягалися і дезертирували. Чоловік мені розповідав, що однокласники і знайомі запитували його, чому він не дезертирує. Але це не про мого чоловіка. У нього є моральні принципи і він би ніколи так не вчинив. А як далі жити, людям в очі дивитись. Деякі односельчани при зустрічі говорили мені, що пишаться моїм чоловіком, зустрічали і казали, що пишаться.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Мені важливо, що син відчував, що його тато герой, що зробив те, що чоловік повинен зробити. Не дезертир, робив те, що йому сказали. Виконував свій обов'язок. Він дуже

відповідальна людина, навіть занадто.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- свідомий крок вийти заміж за військовослужбовця;

«Ну, аякже. Я виходила заміж за військового, тому ідентифікую себе так завжди. Навіть коли він повернувся в цивільну професію, все одно продовжував поводитися так, як в армії, коли все в житті чітко і зрозуміло.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

- виражена самоідентифікація у жінок/партнерок, чиї чоловіки пішли на службу вдруге, порівняно із відчуттями під час першої служби;

«Я скоріше чітко ідентифікую себе. Але мій чоловік напевно, що ні. Коли хтось казав йому, що він військовий, він казав, що він не військовий, а просто був в АТО. Він вважає, що якщо він не професійний якийсь штабний військовий – він не військовий. Хоча насправді ми розуміємо, що він ним є. У нього досвіду набагато більше ніж у людей, які зараз на війні. Тож так, я себе ототожнюю такою.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

- відчуття, що вони служать разом із чоловіками/партнерами.

«Так. Я чувствую, що з ним вмісті служу.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, попередньо служив за контрактом, Шлях 3.

З опитаних нами жінок, які після повномасштабного вторгнення Росії вперше проходять досвід служби чоловіка/партнера, ми виявили, що більшість можливо не мали чіткої самоідентифікації як дружини/партнерки військового. Навіть попри те, що вони визнають – їхні чоловіки/партнери військовослужбовці, які беруть участь у бойових діях. Цю особливість вони пояснювали так:

- в чоловіків/партнерів попередньо не було досвіду служби або професійної військової освіти; вони не будували військову кар'єру і не планували бути військовими, але пішли на службу через необхідність захищати країну.

«Ні. Ні, бо [служба] почалася 24 лютого.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- відчуття, що нічим не відрізняються від інших людей, адже повномасштабна війна зачепила кожную українську сім'ю;

«Ви знаєте, я себе так не відчуваю, тому що зараз така кожна друга чи третя. У когось хтось обов'язково служить. У нас на роботі у когось син, у когось брат загинув. Зараз в кожній мабуть другій жінки хтось деє служить, якісь родичі, тому зараз всі такі. Чим я інакша від інших? Аж нічим.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- небажання ототожнювати себе із новим статусом, бо це означає втрату «попереднього цивільного життя»;

«У мене це не вкладається у голову. Я не можу сказати, що я дружина військового, хоча юридично це так. Він офіційно служить у ЗСУ, виконує задачі. А у мене сюр, я не хочу це сприймати, я не хочу себе так ідентифікувати. Для мене це якийсь незвичний стан, я все життя була дружиною [спеціальність], свого чоловіка.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- немає активної спільноти «дружин/партнерок військових» з визначеними функціями;

«Вот [у знайомій, в якій чоловік — військовослужбовець, котрий перебуває у полоні] в неї є цей ідентифікатор. В неї є якась спільнота дружин полонених, де вони щось там роблять.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Ми припускаємо, що однією з причин також може бути те, що на законодавчому рівні є статус «член сім'ї» військовослужбовця, але немає жодної формальної/неформальної комунікації із дружинами/партнерками військових, яка би дала їм зрозуміти, що вони тепер є носіями статусу.

Одна із респонденток, яка вперше проходить через службу чоловіка/партнера, відмітила, що спочатку не ідентифікувала себе як дружину/партнерку військового. Це відчуття з'явилося, коли вона почала активно спілкуватися з іншими «дівчатами, які чекають» в групі психологічної підтримки.

«Мабуть перші пів року в мене такого відчуття не було. Мені було головне, щоб з ним було все нормально. [...] Потім подруга мені закинула цю ініціативу від Ветеран Хабу, що йде набір у нову групу психологічної підтримки для дівчат, які чекають, і я потрапила в чергу. [...] Вона мене додала в телеграм спільноту, де вона вранці та ввечері пише дуже підтримуючі повідомлення. Завдяки ним я зрозуміла, що дійсно в мене є також роль.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Варто зауважити, що жінки, які перебувають у стосунках із військовими, також ідентифікували себе як партнерки військовослужбовців.

«Я тоді ще взагалі ніякого статусу не мала. Я би навіть не дізналася, якби із ним щось сталося.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

Попри те, що жінки часто ідентифікують себе як дружини/партнерки військового/ветерана, виокремлюють свої ролі, функції і потреби (більше у наступних розділах), проживають свій особистий Шлях коханої воїна, офіційний статус таких жінок визначений доволі розмито, а комунікація щодо їхнього досвіду з боку державних органів не має суб'єктності. Іноді жінки зіштовхуються зі ставленням, що «дружина — не ветеранка», а значить не може отримувати пільги, якими наділені ветерани. Це факт, що статус дружини не дорівнює статусу учасника бойових дій. І вони не мають отримувати теж саме, що і ветерани. Власне, має бути окреме визнання цього досвіду та комплекс заходів та гарантій, який би відповідав їхнім потребам та запитам.

«А кого ви там прописувати будете? Бо ми думали, що це ваша нерухомість, вам потрібно прописатися». Чоловік йому каже: «Так нерухомість жінки, а я прописуюсь». — «Ну так жінка ж у вас не ветеран, тому ставайте в загальну чергу». [...] Я поваги не бачу.

Особисто, наприклад, я у своєму колі спілкування на тій самій роботі не побачила, щоб хтось до мене по-іншому ставився.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Деякі респондентки зазначили, що крім визнання заслуг військових суспільство має звернути увагу і на вклад людей, які знаходяться поруч — дружин/партнерок, рідних та близьких; зважати на їхній стан, потреби та шукати рішення, щоб їх підтримати.

«Мені би хотілося, щоб більше звертали увагу на стан сімей. Бо дуже багато уваги до військових, це само собою, інакше бути не може. Але мало хто зважає на те, як почуваться мами і дружини. Я знайду як впоратись, а хтось може не знайде, а хтось — і не знає як шукати, і не шукає як. Треба допомогти цим людям. Жінки, дружини військових дуже важко це все переживають. І мені б хотілося, щоб громадськість розуміла, що їм дуже важко. Не всі можуть впоратись самотужки. Увага потрібна також і їм. Дуже багато уваги і допомоги, будь-якої». — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Неодноразово в інтерв'ю жінки говорили про те, що держава повинна визнати їхню роль та забезпечити необхідну підтримку, яка не має обмежуватись лише фінансовими виплатами.

«Люді, которіє через всьо ето прошлі, муж, жена, діті, бізкіє родствєннікі, оні всьо-такі находяться в ризиковій оцій категорії, вразливій. И когда вот етот вот ужас проісходіт, в плані, у кого на передовой, у кого погіблі, у кого в плену, у кого безвєсті пропавший, нічого не знають і нікак... І когда вот нємножечко ета сітуація развязіваєтся, от держави ждять какогo-лібо подвоха, вот, погіб і погіб, нате вам дєньги и отстаньте, да... Піддержка членов сємьї на протяженії всєй жизні етіх членов сємьї» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 3.

Соціальні ролі дружин/партнерок військових/ветеранів

Ми запитували у респонденток, як вони визначають свої соціальні ролі та функції як дружини/партнерки військових, а в подальшому ветеранів. Також ми просили поділитись спостереженнями, чи помічали вони зміни впродовж цих двох етапів.

В опитуванні жінки зазначали ([Рисунок 1](#)), що ролі дружини/партнерки змінюються в залежності від того, чи чоловік/партнер знаходиться на етапі бойової служби, чи завершив її, та за яких умов відбулось завершення.

Більш детальне розуміння про визначення ролей самими жінками під час бойової служби чоловіка/партнера дадуть зібрані нами свідчення у глибинних інтерв'ю.

«Ну, я шуткувала раніше, що якщо всі будуть проти мого чоловіка, я буду стояти за ним і подавати патрони [сміється]. Мабуть, такий девіз моєї сутності дружини.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Ну, чоловік мені це пересказав, я взяла і написала скаргу. І тільки завдяки цьому йому через два дні вже видали тимчасове посвідчення, де все було написано так, як потрібно.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Ну, наприклад, перший раз, коли він повернувся, від того, що вони носять бронежилети, в них зміщуються позвонки, хребці. І в нього почався синдром, дуже боліла нога і, уколи, масажі, тобто це все було на мені.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Напевно, я зрозуміла, що в цій ситуації [у вихованні дітей при розлуці] потрібно бути головною, бо інакше це буде не так.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Разом із завершенням служби та переходом із військового в цивільне життя, що зі слів дружин є «важким періодом, оскільки ветерани втрачають орієнтацію у мирному житті», чоловіки/партнери не завжди та не одразу можуть включатись у сімейні/подружні ролі. Саме тому жінкам часто доводилося самостійно опікуватись побутом, доглядом за дітьми чи родичами, які потребують опіки, фінансовими питаннями тощо. Дружини/партнерки інколи стають провідниками чоловіків у цивільне життя, допомагають їм адаптуватися та вкорінитися. До того ж, якщо чоловіки фізично та/чи психологічно травмовані внаслідок служби, жінки можуть додатково виконувати функцію догляду, оскільки соціальної підтримки з боку держави не вистачає.

«Він не працював взагалі. І він сказав, що він не може, він не може коли йому хтось щось наказує. Він не може. Я знайшла гранти для військовослужбовців. Так це вже було потім. Але от саме перший рік він казав, що не може, коли йому хтось щось вказує.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«В мене була робота і мене це влаштовувало абсолютно. Я готова була його підтримувати. [...] Якийсь час жили на мою зарплату.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«І взагалі військовослужбовець в сім'ї не може бути опорою деякий час. Тобто на нього не можна буде покластись, він буде потребувати допомоги. І якийсь час це потрібно прийняти.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Партнерки/партнери військових, які внаслідок поранення/травмування/захворювання та відсутності належного піклування з боку держави, набувають додаткових обов'язків. Вони потребують додаткової підтримки, інформації, знань/умінь та визнання своєї ролі та роботи. Досвід дружин/партнерок, які обіймають роль піклувальниці, потребує додаткового ґрунтовного вивчення. Проте навіть при поверхневому опитуванні (оскільки дослідження не фокусувалось саме на цих викликах) нам вдалось виявити:

- фінансове навантаження через неможливість заробляти гроші жодному з подружжя та обмеження винагороди військових на час відновлення;
- проблеми з житлом для другого з подружжя під час лікування та відновлення;
- логістичні виклики, оскільки місця реабілітації чи лікування часто знаходяться на іншому боці країни.

Підтримка і соціальні послуги для військових/ветеранів та їхніх сімей

Пільги для військовослужбовців та членів їхніх сімей передбачені ст. 14 ЗУ «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей»³⁷ та у розділі III (ст. 12-16) ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їхнього соціального захисту»³⁸.

Узагальнюючи, пільги можна розділити за:

Категорією отримувача пільг:

- пільги для військовослужбовців;
- пільги для учасників бойових дій;
- пільги для осіб з інвалідністю внаслідок війни;
- пільги сім'ям загиблих (померлих) ветеранів війни, захисників і захисниць України.

Спрямованістю:

- медичне обслуговування, в тому числі протезування (зубопротезування);
- економічні пільги: на житлово-комунальні послуги, додаткові виплати, матеріальну допомогу, виділення земельних ділянок тощо;
- соціальні пільги: першочергове зарахування до навчальних закладів, надання додаткових відпусток, обслуговування в закладах, залишення на роботі при скороченні тощо.

Восени 2022 року було внесено зміни до переліку пільг. Зокрема, призупинили дію п. 3 ч. 1 ст. 14 на 2023 рік згідно із ЗУ № 2710-IX від 03.11.2022, що передбачала безоплатне забезпечення санаторно-курортним лікуванням або компенсацію вартості при самостійному лікуванні. Це пов'язано з відсутністю вільних місць та потребою в реабілітаційних заходах для діючих військових, які отримали поранення. Окрім цього, призупинили відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва і городництва.

В Україні залишається багато неузгоджених питань щодо пільг для військових. З досвіду юридичних консультацій, які надає Ветеран Хаб — найчастіше звертаються за допомогою члени сімей загиблих військових, оскільки після загибелі надання пільг (особливо на житлово-комунальні послуги) припиняється. А набуття нового статусу для членів сімей може займати тривалий час. Тож в цей період часу сім'я фактично позбавляється усіх пільг.

В ході інтерв'ю респондентки, які пройшли різні Шляхи, ділилися думками про державну та недержавну підтримку військових та чи змінювалась вона впродовж років. Жінки розповідали як про позитивний, так і негативний досвід отримання соціальної підтримки.

³⁷ Ст. 14 ЗУ Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>, дата звернення 3.04.2023.

³⁸ Розділі III (ст. 12-16) ЗУ Про статус ветеранів війни, гарантії їхнього соціального захисту, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>, дата звернення 3.04.2023.

Позитивно вони оцінювали:

- цифровізацію сервісів;

«Звичайно є Дія. Я можу відмітити, що тут справді оце дуже десь якісь є зміни. Можна онлайн багато чого зробити. Оце дійсно гарно.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

- зростання уваги держави до проблем військових;

«Держава почала піклуватись [порівнює з першою службою]. Тобто коли зараз військовослужбовець отримав поранення і направляється в лікарню, в нього, по-перше, є грошове забезпечення. Ну, на сьогоднішній день, ну, я рахую непогане. І в принципі дуже мало військових до мене звертаються стосовно того, що їм щось не надали, якусь медичну допомогу.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

- наявність соціальних грантів та програм.

«Взагалі Донецька і Луганська області дуже багато грантів надавали і військовослужбовцям, і людям взагалі, мешканцям. Я вже написала запит і мав би бути результат, але почалася повномасштабна війна. Тобто так співпало.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Негативно жінки оцінювали:

- отриманий раніше досвід соціальної підтримки;

«Тому що між першою і другою службою його держава покинула. Я багато з чим справлялася сама.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Держава переклала багато своїх функцій на дружин.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«На щот субсидії, мали отримувати. Прийшли в соціальну службу, щоб нам роз'яснили, як приходять ці нарахування, а вони нам: «А ми ніхріна не знаємо». Пряма мова. Дівки сидять: «Нас вже реструктуризують. Ми нічого не знаємо. Ми не знаємо нічого». І ми так і не добилися, ні в цьому Ощадбанку, бо в них через Ощадбанк. Ощадбанк нам нічого не пояснив, ці нам нічого не пояснили. Ніхто нам нічого не пояснив. А оце начала дзвонить, щоб нам пояснили: куди, що дівається, тому що не зрозуміло. Приходять кошти, хто, куди, навіщо. Це бачиш, куди воно йде, куди скільки за АТОшника, там за одне, то все довше. Там в них складно.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, попередньо служив за контрактом, Шлях 3.

- стабільність державних інституцій та програм;

«Я зараз буду виплати отримувати, не від роботодавця, а від держави теж. Я не знаю, чи будуть там затримки, і якими вони будуть. [...] Оскільки я у відпустці через вагітність та пологи, вже не мій роботодавець платитиме мені зарплату, а я чекаю на виплати від держави. Я не впевнена.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

«Стосовно держави, ну я ж працювала в [місце роботи] 20 років, то у мене довіри ніякої немає, ну просто ніякої. [...] Я бачила, як держава відноситься до цих людей і зараз, вже, на жаль, з'являються історії, коли людям підтвердити інвалідність треба за гроші. І знову читаю ці історії і в мене такий жах, я думаю, що мені з цим робити, як мені взагалі підстрахувати себе і чоловіка, якщо мені раптом потрібно буде щось. Тобто, я на державу з того боку взагалі не дивлюся.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Це психіатричне захворювання. Звичайно, держава ще один раз нас обманула, тобто йому поставили, що це було у зв'язку із військовою службою, але не поставили, що це перед захистом Батьківщини. Чомусь йому поставили депресія, але не поставили посттравматичний розлад. Тобто в нього були галюцинації, спроба суїциду, а цього всього не написали чогось. Чогось лікарі просто це не вказали.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

- роботу державних інституцій та програм;

«Поки що, я так розумію, соціально-побутові проблеми українців не на часі. Я так розумію, що поки йде війна, кожен має сам справлятися.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Ну це Міністерство, яке повинно опікуватись сім'ями ветеранів — не працює. Зараз дуже є багато питань, з якими стикаються. Наприклад, отримання пільг. Куди йти, як робити, що робити. І Міністерство повинно якось пояснити покроково. Це той орган, який повинен опікуватись членами сімей загиблих, ветеранами. Є в них якісь проекти, але це дуже далеко.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Ну крапка, тобто все, далі ти сам. Ти сам шукаєш роботу. Так, в центрі зайнятості поставили на облік, але треба по-перше кучу бумажек, папірців, яке забезпечення. Ну, тобто це все тоді так було. Кому писати?» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Немає централізованого, щоб ти прийшов, і тобі все пояснили. От ти маєш, які в тебе проблеми, які в тебе питання. Наприклад, ти хочеш получить оцю іпотеку. От в тебе є, от, які ти документи маєш подати, де ти це маєш брати. І немає такого, що ти пішов на іпотеку збирати, а тобі кажуть: «А оце ви получаете? Дивіться, а тут ще можна получить кредит на селі, а отут можна оце получить». А так ніхто нічого не знає. Якщо ти сама не хочеш дізнаватися, то ніхто тобі нічого не розкаже. От проблема така. В Дніпрі ніхто нічого не розкаже, у Львові вообщє, не знаю. Тому що у Львові, хорошо, що є «Ветеран Хаб», в Дніпрі є, в Києві. То, що я трошки походила, щось узнала. Оця «Юридична сотня» дуже допомагає. Вона дуже допомагає.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, попередньо служив за контрактом, Шлях 3.³⁹

Жінки, які описували свій досвід, зазначали, що звикли розраховувати тільки на себе, самостійно справлятися із викликами і не чекати нічого від держави.

«Тільки на себе розраховую.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

³⁹ Перелік організацій, послуг та ресурсів для дружин і партнерок військових та ветеранів наданий у розділі Додаток.

«Добре, що у нас є якісь накопичення.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

«[про оформлення статусу особи з інвалідністю] Так, так. Це коштує таку-то суму. Все відразу сказали. Тому, я це вже пройшла у 2017. Тому від держави України я не жду нічого взагалі, не чекаю.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Ми запитали респонденток, як можна покращити соціальну допомогу та підтримку дружин/партнерок військових/ветеранів.

Потреби жінок, які вони озвучили

- Соціальні гранти на житло;

«В мене зараз головне, що хвилює, це коли я приїжджала в 2017-му році переселенкою, якісь програми грантові, можливо, не знаю, якісь від держави гранти, або від інших країн на покупку квартири, нерухомості.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- Психологічна допомога дружинам/партнеркам та дітям військовослужбовців;

«Я думаю, що не знаю, чи всі жінки хочуть цієї допомоги, але потрібна вона звісно всім. Часто ти не знаєш, як справлятися з цими емоціями.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Найважливіша — це підтримка психологічна для мамочок, що носять дитину.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Якби якимось по іншому відносились взагалі до психологічного стану. Я не знаю, мені вже, не знаю, може дружинам треба найняти психолога.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Напевно, ну, напевно всім потрібна [психологічна допомога]. Не тільки дружинам потрібна. І діткам потрібна.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

- Підтримка жінок, які чекають своїх чоловіків/партнерів, залучення їх до соціальних проєктів, волонтерства, професійного розвитку;

«Я взагалі вважаю, що треба залучати людей, дружин до чогось. Може волонтерська діяльність.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

- Підтримка військовослужбовців в пошуку роботи після служби, психологічній та юридичній допомозі;

«Було би непогано, якби більше звертали увагу після війни на працевлаштування ветеранів, демобілізованих. Тому що я знов уявляю, як мій чоловік буде шукати роботу, і які будуть великі проблеми з роботою після війни. Тому мені б хотілося напевно більше на цьому акцент зробити.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Перше, це дійсно безоплатний адвокат для військовослужбовців, тобто судовий збір, так вони звільнені від судового збору, якщо захищають свої інтереси. Але якщо дійсно, держава надавала б допомогу, якщо ти військовий, це твій адвокат. Тобто через страхування, через що завгодно, но щоб це були якісні військові адвокати, які безоплатні для військових та членів їхніх сімей. Все б змінилось. Все. Одразу. Тобто, військові мали б можливість подавати до суду, відстоювати свої інтереси, правильно писати скарги, правильно. Ну, це б змінилось би взагалі все. Просто я розумію адвокатів, вони не можуть безкоштовно працювати, але і військові не можуть платити такі кошти, бо це дуже дорого.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Крім вище наведених способів підтримки дружин/партнерок військовослужбовців, респондентки відмічали зростання нарахування зарплат військових, порівняно з 2014 – 2022 роками.

«Зараз сто відсотків. Я рахую, що дуже гарне матеріальне забезпечення. Тобто в принципі, родині повністю вистачає тих коштів. Ну, ми не беремо сто тисяч гривень, ми беремо сорок тисяч, цього достатньо, щоб нормально жити.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Разом з тим багато жінок негативно висловились щодо змін у грошовому забезпеченні військових, які нещодавно сталися. Від початку повномасштабного вторгнення військовослужбовцям збільшили виплати. При цьому розмір виплат збільшили переважно за рахунок додаткових винагород⁴⁰. Від лютого 2023 року зміни в законодавстві⁴¹ передбачають збільшення мінімального грошового забезпечення для військових та перегляд умов отримання додаткової щомісячної грошової винагороди. Деякі респондентки сказали, що такі зниження під час активної фази війни можуть негативно вплинути на мотивацію чоловіків служити та на відчуття фінансової безпеки сім'ї.

Зараз оце скорочення просто додало йому тривожності, що робити далі. Бо він працював до війни на двох роботах. Одна посада була керівна, також в [сфера], а друга менеджерська. І коли були активні бойові дії, то він виходив на ту ж зарплату, що була в нього до війни. Потім залишилась оця військова. Я ж кажу, оцей закон просто підбив мабуть віру багатьох військових. Оце неправильно скажу, добровольців, які зараз в тилу... Мій чоловік каже: «А що я зараз тут роблю? Мене не пускають в зону бойових дій, я не можу нічого змінити у військовій структурі, мені не платять нормальних грошей.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Все одно в тривожності, що тепер з цією зарплатою він просто мене в [країні] не потягне. І це для нього жахливий удар. Чисто як для чоловіка, який утримує сім'ю. Це психологічний момент. А якщо казати про фінансовий стан, то все нормально.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

⁴⁰ Зарплати військових: якими вони будуть у 2023 році, Дзеркало тижня, <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/zarplati-vijskovikh-jakimi-voni-budut-u-2023-rotsi.html>, дата звернення 15.04.2023.

⁴¹ Постанова КМУ від 28 лютого 2022 р. № 168, Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-%D0%BF#Text>, дата звернення 14.04.2023.

«Це підбиває моральний момент — а навіщо це все було? Понятно, що люди йшли не заради грошей, а задля України. Це момент, який їх підтримав. З такою зарплатою я не уявляю, як людям повертатись, особливо, якщо з'явилися якісь фізичні травми, як люди мають з цими проблемами жити. І це підбиває патріотичність людей.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Я не знаю, як має, наприклад, повноцінна сім'я, яку забезпечує військовий, і на лікування, і ще вижити. Це жах. Це дуже проблемний момент для військових в Україні, не для нас.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Чого саме в цей час, коли в принципі вже рік війни, хлопці вже трішки втомились від цього, має бути якась ротація. І, на мою думку, це погано може впливати на хлопців, які мали би їх замінити, яких зараз навчають і таке інше. Тобто це трішки такий, мені здається, деморалізуючий факт. В принципі я погоджусь з тим, що, напевно, ті люди, які зараз тут, у тилу в Києві, умовно кажучи на блокпостах знаходяться, може і треба якось там трішки зменшити виплати. Але, знову ж таки, я не хочу, знецінювати працю. Бо, в принципі, хто ми такі, хто я така, щоб казати комусь, скільки заробляти, але в цьому є сенс, якщо це держава почала в цьому розбиратися, там, і якось скорочувати. Не знаю, які там мають бути умови для цього, але мені здається, що це не на часі.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Зменшили залежно від того, де саме він знаходиться і чим займається. Мій чоловік був на нулі майже більше півроку. Потім їх почали відводити і повертати назад [сміється], скажімо так. Ну от останні кілька тижнів вони відведені, скажімо. І з одного боку, я рада, що ну типу їх відвели і мені спокійніше, що він у відносній безпеці. Він переживає через це дуже сильно. З одного боку, йому хочеться перепочити, прийти до себе, до тяти. З іншого боку, він переживає, як це фінансово скажеться на нашій ситуації. Фактично зарплата зменшується вдвічі щонайменше, може більше.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

«Фінансове питання, що зараз оце ще зібралися знижувати зарплату військовим, це теж дуже військових турбує. Ну, це взагалі у військовий час, я вважаю, дуже погане рішення, бо цього не потрібно робити, якщо ми хочемо перемогу.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Одна із респонденток зазначила, що відчуває несправедливість по відношенню до виплат сім'ям у разі загибелі військовослужбовця, а саме щодо різниці виплат у випадку, якщо людина загинула внаслідок бойових дій до 24 лютого 2022 року та після цієї дати.

«Особа, яка загинула 23 лютого, її родина отримує 1 800 000 грн, а особа, яка загинула 24 лютого — 15 000 000 грн для родини. В мене якось так, є такий дискомфорт в середині. Стосовно цього є якась несправедливість, да. Чим краще ці, а ті гірші?» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Варто зазначити, що ці свідчення не репрезентують оцінку отримання соціальної підтримки, а представляють поверхневий зріз думок дружин/партнерок. Але ми переконані, що ці дані є цінними та показують необхідність додатково аналізувати

питання та шукати рішення, як покращити якість соціальної підтримки дружинам/партнеркам військовослужбовців/ветеранів.

Думка жінок про ставлення суспільства до військових/ветеранів

В ході інтерв'ю, ми запитали, чи відчувають дружини/партнерки розуміння громадськості, на які жертви йдуть військові та їхні сім'ї заради перемоги, та чи поважають цей внесок. Серед опитаних були жінки з різним життєвим досвідом та тривалістю стосунків із військовими.

Деякі відповіді були схожими, незалежно від Шляху, який проходить дружина/партнерка. На пряме питання «На вашу думку, чи поважає соціум внесок військовослужбовців та їхніх сімей?» респондентки, які змогли відповісти, оцінили це як «швидше так, ніж ні». Проте більшість жінок стверджували, що не можна узагальнено відповісти, бо суспільство багатогранне і ставлення до військових та їхнього внеску різняться – є ті, хто поважає, і ті, хто ставиться скептично та не цінує. Прояви неповаги зазвичай жінки помічали у висловлюваннях користувачів соцмереж. Однією з фраз у соцмережах, яка боляче сприймалась дружинами/партнерками, була «ми ж тебе туди не посилали».

Більшість респонденток зазначили, що повагу до внеску зазвичай проявляли близькі та люди, чиї рідні теж несуть військову службу. Разом з тим, жінки зазначили, що збільшилася повага, поціновування і теплота у ставленні громадськості до внеску військових та їхніх рідних після повномасштабного вторгнення, порівняно з періодом АТО/ООС.

Важко так узагальнювати, я б сказала скоріше так, ніж ні. Якщо дуже сильно узагальнювати. Люди, які доволі сильно поважають і якимось чином виражають, але в той же час є багато людей, які або зі скепсисом ставляться, або наче на словах поважають, а якимись діями це не висловлюють. В нас, можливо, доволі закрите суспільство. Можливо, це не через неповагу недостатньо уваги приділяється, а через страх зачепити щось особисте, ще щось. Важко пояснити.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

«Я думаю, що ні. Особливо коли вже трошки все стабілізується, да, коли там не прилітає, скажімо так, щодня, як було на Новий рік, наприклад, люди просто забувають. І, буває, доходить до абсурду, коли говорять про те, що ми ж тебе туди не посилали. І я, ну, поваги, не знаю, не бачу. Особисто, наприклад, я там у своєму колі спілкування на тій самій роботі не побачила, щоб хтось до мене по-іншому ставився. Ну побачили в соцмережах там красиву фотографію – чоловік у військовій формі, я у вишиванці, одружилися. О, класно, типу, супер. Але ж ніхто не знає, який шлях ми пройшли, розумієте? В основному, хто читає в соцмережах і відслідковує – люди, які з цим неопосередковано пов'язані: дружини, друзі. І коли ти викладаєш там свою історію, Український ветеранський фонд опублікував нашу історію на фейсбуці, це все круто, я їм вдячна, але це, знову ж таки, історія для своїх. Да, є люди, які поважають, але їх небагато. Їх небагато, але хто як може

допомагає, а хтось каже, що вас туди не посилав.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Зараз соціум це дуже неоднорідна маса. Хтось поважає, хтось не поважає. Я навіть за своїми знайомими відслідковую, хто поважає, а хто ні. Це треба бути дуже відбитою людиною, щоб прямо активно не поважати. Але я зустрічаю таких інколи в соцмережах. Я не впевнена, що люди так яскраво свою позицію проявляють в житті. А якщо й так, то я думаю, що знайдуться ті, хто пояснять їм (сміх) рано чи пізно, що так не можна. Але мені би хотілося більше якоїсь можливості говорити, я думаю, я вже як окрема людина, вже робить великий внесок в сприйняття суспільством військовослужбовців, оскільки я з деякими своїми знайомими, в яких в сім'ї немає військовослужбовців, спілкуюсь і пояснюю їм все, зі своєї точки зору. І якщо це адекватні люди, які готові сприймати нову інформацію, і взагалі відкриті до світу, то звичайно вони візьмуть до уваги мої слова. А якщо, це людина неадекватна, то вона буде неадекватна завжди. Напевно треба юридично тільки унормувувати її поведінку по відношенню до військових.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Ну, не можна сказати однозначно. Є такі, що поважають, є такі, що ні. На жаль. Не можу я узагальнити те, що там один настрій у всіх. Ні. Настрої різні.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Можливо після повномасштабної більше поважають. А до повномасштабної – ні. Ну зовсім. Це поважають ті, чию родину це, як би дотично було. Зараз я сподіваюсь, що поважають. Ну я сподіваюсь. Мені б дуже хотілось в це вірити.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Мої близькі, знайомі поважають.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Якщо загалом, то такої поваги до військових ніколи не було у громадськості.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«А ця дівчина, в якій я завжди беру спортивні товари, я кажу: «Хлопцю треба буде відновлюватися. Хочу в басейн йому плавки». Вона знижку йому зробила в ноль. І таке написала на карточці: «Дякую Вам за захист». Так вона завжди картку кладе і каже: «Дякую Вам за захист. Завдяки таким як ви Україна переможе». І це дуже прямо приємно було.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Ставлення дружин/партнерок військовослужбовців до чоловіків, які не воюють

Респондентки розповіли, що переживали відчуття несправедливості та злості по відношенню до чоловіків, які не воюють. Вони пояснювали це тим, що в той час, як їхні чоловіки/партнери служать, інші люди мають можливість жити цивільне життя, бути поруч зі своєю сім'єю та бачити як ростуть їхні діти.

Наразі недостатньо доказів, щоб визначити, в котрий з етапів проявляється таке ставлення, ми припускаємо, що це відбувається на етапі Змінюєшся, щоб вижити. В цей

період жінка ставить собі багато запитань, які допомагають відновити орієнтири в житті. Водночас частина жінок зазначали, що не всі чоловіки повинні служити, але всі мають допомагати наблизити перемогу України — активно волонтерити, робити благодійні внески, сплачувати податки тощо. Найважче жінки сприймали пояснення відмови чоловіків служити тим, що вони не готові до неї або не хочуть витрачати кращі роки свого життя.

«Я не вважаю, що всі зобов'язані служити, але всі зобов'язані робити щось корисне. В тій, чи іншій мірі кожна людина має зробити щось, що допоможе. Бо і військовим дуже складно. Єдине до чого я негативно відношуся, так це до людей, які пояснюють своє небажання служити в армії, типу: «Я ж не готувався до цього, я не готовий. От є люди, які готувалися, от хай вони і служать», це про контрактників.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 2.

«Чесно кажучи, я перший час, коли сюди приїхала і бачила чоловіків, які у пивбарі [тяжко зітхає], я себе дуже стримувала [сміється]. Ну допустим ті, які працюючі, це одне, вони там платять податки, дай Бог, є у них розуміння, вони донатять. Но ті, що у пивбарах сидять і взагалі я би їх закрила.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Коли ми приїхали в [місто] і побачили, що є ті хто пішов і стоїть в черзі і їде, а є ті, хто нічкують. Ну, в Ужгороді це було видно. Дуже, дуже видно в [місто] це було. Ну, тому я ще тоді зрозуміла, що це не чесно, це не чесно. Ну, чому так?» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Коли люди кажуть, що бояться вмерти на війні, я це прекрасно розумію і це можу прийняти. А один чоловік мені сказав, що, просто не хоче втрачати роки свого життя на це, і якби я була агресивно налаштованою людиною і якоюсь неадекватною, я би вже битися з ним лізла, чесно, за таке. Я в шоці, він прекрасно знає, що мій чоловік на війні, і що просто людина може мені таке сказати. Це просто жесь, я завжди цим людям відповідаю що в 15-му році, коли мого чоловіка змусили йти в АТО він теж не хотів йти на війну, ніхто не хотів йти воювати. Може є одиниці, які хочуть цілеспрямовано на війну, але більшість з цих людей, особливо колишні АТОвці, вони не хотіли воювати. Хто хотів воювати, захищати Донбас, хто хотів тоді? Це вимушено. Так само зараз, ці всі повістки, це все вимушена річ. Тому інколи доводиться дуже добре себе стримувати, але я не думаю, що буду якось кричати, чи ще щось. Я можу дискутувати спокійно, але розумію, що це ні до чого не приведе.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

«Ставлення до цивільних. Чого мій чоловік рік має сидіти там і втрачати свою кваліфікацію, коли там дохрініща мужиків, поліцейські останавлюють кожний день. Ми купили нову машину. Я їжджу на цій машині, я в [місто] її купила. Мене останавлюють поліцейські. Чого вони шляються по [місто], виписують парковочні листи? Коли ти можеш піти послужити. Чого ти сидиш? Багато таких сидить, розумієте? Ось був вопрос. Не в [місто], в [місто]. Я думала, що поїду і той воєнкомат розхерачу.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, попередньо служив за контрактом, Шлях 3.

«В березні я вийшла за продуктами в нашому селищі, а в цей момент в центрі бензин роздавали, чи безкоштовно чи за маленьку плату. І вся ця площа була забита

чоловіками. І я коли йшла, дивилась і думала, чому мій чоловік там, а вони всі тут? І була якась злість, якби вони всі пішли в ТРО, в селищі почалась організовуватись ТРО, коли війна почалась і із всього селища записалось 18 людей всього. І я просто, я думала, чому мій там, а вони деруться за цей бензин? Якщо б вони всі пішли, то селище не окупували. І зараз іноді також, коли я бачу, коли люди жирують, як ні в чому не бувало, продовжують вселитись, у них все добре, наче, як війни немає, мене це обурює. Це неправильно, коли в твоїй країні таке. Добре, ти не пішов служити, тоді ти волонтерством займаєшся.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Скажімо так, здорова моя сторона розуміє, що не кожен має служити, але моя егоїстична сторона не розуміє, чого мій тато і мій чоловік мають віддуватися, наприклад, за мого однокласника, мого знайомого, який чілить в Буковелі. Але все одно, закрадається ця думка, що ну чого так, чого мої мають, а інші не мають. З часом, от останні місяці, мабуть в мене з'явилося більше роздратування. Бо почалась оця нова хвиля, і люди почали бігати від військкоматів, і все більше таких новин. І наприклад в чаті мого селища списуються не їхати в таку то точку, бо дають повістки. Мені хочеться хапатися за голову, типу, люди, ви так країну не побудуєте. І в мене з'являється роздратованість і зневага до цих людей. Не можу це поки контролювати. Злюсь.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Схожі почуття жінки відчували не лише до незнайомих людей, але й родичів, які не служать.

«Так, вплинула. Деяких чоловіків рідних, які не пішли на службу, я стала трошки ненавидіти. Я не можу з ними спілкуватись. Я не розумію, чому мій чоловік мусить, а вони сидять. Я не розумію.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Жінки на Шляху 2 та Шляху 3 зазначали, що їхнє ставлення до цивільних чоловіків, які не служать, раніше було більш нейтральним, а після повномасштабного вторгнення змінилось.

«До повномасштабної не було таких в мене зовсім [думок, що всі повинні йти служити]. Ну після повномасштабної, коли почала вивозити там в [регіон] і гулять, то було таке. Я не розумію, чому вони не захищають. Якось я з 2014-го року не могла зрозуміти. Чому вони, ну, вот є родина. Тобто ти можеш вивезти дружину, дитину і повернутися захищати. Я не розуміла, чому вони чекають, коли наші це все зроблять. От якось, напевно, да.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Роздуми про власну військову службу

Багато респонденток зазначали, що також замислювались про свою потенційну службу в лавах Збройних сил України. При цьому не лише у ролі солдаток, а й у ролі військових психологинь, чи бойових медиків. З 1 жовтня 2023 року в Україні виникне обов'язок

серед жінок окремого віку та певних спеціальностей⁴² стати на військовий облік⁴³. Опитані нами респондентки так чи інакше обмірковували та обговорювали цей варіант.

Жінки, які сказали, що хотіли би служити, мотивували це:

- бажанням продовжити його справу у разі загибелі;

«Мені, якось хтось із знайомих задав питання: «А що ти будеш робити, якщо його вб'ють?». Я задумалась, і в мене якась ідея дивна в голові вискочила, напевно, треба ставати на його місце в такому випадку. І продовжуючи цю розмову, я розумію, що я нічого не вмію. Санітаркою [сміється]. У мене освіти немає, поваром – теж не можу. Не знаю. Ким дівчат беруть взагалі? Не знаю. Я б пішла, напевно, ну короче, що думати. Якщо б я пішла, проходиш собі медкомісію, а потім тобі розповідають, ким тебе там можуть взяти.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- бажанням зробити свій вклад в перемогу;

«Я в колишньому [...] і я знаю, що я б змогла. Мені аж заздрісно дивитись на дівчат, котрі там, і роблять щось важливе, а я от сиджу чілю в [...]. Звісно б мені дуже хотілось, це такий момент, показати романтично допомогу країні, якщо казати егоїстично, це великий вклад в перемогу. І реалізація себе як особистості. Тому я нереально пишаюсь і дуже заздрю дівчатам, які це роблять.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

Жінки, які розглядали варіант піти на службу, але відмовились від нього, пояснювали це:

- страхом, відповідальністю за дітей або проханнями дітей не йти на службу;

«Деколи хотілося, хоча би піти у госпіталь, перев'язки хлопцям робити. Щось ніяк не дійде до цього так, щоб піти у військо. Мабуть, дійсно, те, що діти дуже за батька переживають. І вони мене дуже просять. Бо були пориви в началі піти до чоловіка. Ну діти: «Мам, ну, пожалуйста, не нада. Ми хочемо, щоб ти була рядом. Нам так спокійніше.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Я боягузка і завжди кажу про те, що я мама, і в мене є дитина. І коли, не дай боже, зі мною щось станеться, моя дитина буде нікому не потрібна. От тому ні. Це, ну, неправильно, але так.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

- станом здоров'я;

«У мене зараз син, 12 років, родичів немає. Тому зараз – ні. Тому що я піду, він один запишеться один. І стан здоров'я, я не зможу.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

⁴² Наказ МОУ № 313 Про затвердження Переліку спеціальностей та/або професій, споріднених з відповідними військово-обліковими спеціальностями, після одержання яких жінки беруться на військовий облік військовозобов'язаних та Переліку спеціальностей та/або професій, споріднених з відповідними військово-обліковими спеціальностями, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1566-21?fbclid=IwAR3yA0AEpziUCQ2EKFaxXyFJu0udl54nnluPYuhmOieJqj9Lr78EkiMOQ0#Text>, дата звернення 15.03.2023.

⁴³ Наказ МОУ № 313 Про внесення зміни до наказу Міністерства оборони України від 07 лютого 2022 року № 35, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1042-22#Text>, дата звернення 15.03.2023.

«Я фізично не здатна, мене не візьмуть, у мене [захворювання].» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- відсутністю бачення свого місця в армії;

«Я не бачу свого місця там, ця невідомість вона дуже захоплююча. А якби був призов і була би повістка, то я би пішла. Типу 100%. Я би не тікала нікуди. Мені важко уявити, що я там можу робити. Але я думаю, що щось я зможу там робити. Якщо буде така необхідність. Тому, прям бажання не було, але якщо буде призов, то будемо [сміх] обоє служити з чоловіком. Що вже робити.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

- відмовленнями, заборонами з боку чоловіка;

«Так. Є. Мене чоловік відмовляє. Я хотіла. Я б хотіла піти військовим лікарем психологом. Так.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

«Виникали, але наречений у мене починав верещати і забороняв мені такі думки. Він мені подзвонив, я йому розповіла про цю розмову. Що це було, якраз незадовго після того, як вийшов чи закон, чи законопроект про жінок, які можуть йти. Почав мене сварити, щоб я про таке не думала. Він каже: «Хочеш чимось допомогти? Свої банки збираєш, збирай». Ну короче, ото своє і роби, а туди не лізь, я тобі не дозволяю. Я не хотіла з ним сперечатись, щось йому доводити, щоб посваритись зараз. Щоб все одно в мене не було позиції, що я зараз піду, це була просто теоретична розмова, просто роздуми. Потім він почав: «А ти підеш, а бабуся, а ремонт, а фікуси твої?». Ну і я б так реагувала, ніхто не хоче відправляти свою другу половинку на війну. Жодна людина в світі.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

«Це моя болюча тема. Так, звісно так. Це декілька разів я намагалася бити цю броню з чоловіком. Це був мій аргумент, щоб я не їхала. «Давай я залишусь, я піду, я можу бути прес-секретарем, фотографом, ким завгодно. От дивись, там люди їздять в гарячі точки. Роблять великий вклад в історію. Тра-та-та». Це скандал. Це скандал. Якщо це говорити з батьками, мама зразу в сльози, ти шо. Бо я одна. І єдиний тато сказав: «Доню, ти маєш робити те, що хочеш». [сміх] Але для мене зараз авторитет чоловік, і я звісно з ним не хочу псувати стосунки. Але мені дуже хотілось.» — Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

- потребою обговорити це/отримати згоду чоловіка, після повернення;

«Да, рассматривалась, но не сейчас. Вернется муж, тогда поговорим. Если он дальше захочет, может быть, мы вместе и пойдём. Если он скажет свое добро. Потому что вдруг он скажет: «Та нет, ты что, с ума сошла, оно тебе надо». Да вдруг он сам не захочет, пережив все это. И я не знаю, как мы дальше будем бороться, вдруг мне придется прятать его, я ж не знаю.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, за контрактом, Шлях 3.

- фінансовою непривабливістю;

«Ні, не було. Я, знаєте, раціонально і фінансово. Наприклад, у нас були періоди життя, що я знала це як хобі чоловіка. Бо був такий вже період, його зарплата була набагато менше, коли ми починали зустрічатися і робили всі ці ремонти, ніж моя.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, кадровий військовий Шлях 3.

Висновки

Військові та ветеран/-ки – люди, які захищають державу і суспільство, проходять найскладнішу і найважчу державну службу з тих, які є. Сьогодні опліч мільйона військових є ще мільйон дружин, чоловіків, коханих та партнерів, на чие життя війна впливає щодня, і впливатиме насправді до кінця життя. Хоча спершу на думку спадає лише відповідальність за дітей, яку раніше ділили на двох, та насправді це і старші рідні, які хворіють і потребують піклування, батьки, які могли втратити роботу, домашні тварини, а також емоційна підтримка самих військових та волонтерство для забезпечення їхніх потреб. Кохані воїнів – це люди, які розділяють відповідальність, фрустрації та виклики воєнного часу, а також виконують власне суб'єктивне служіння суспільству, через що зазнають обмеження своїх потреб, комфорту, відчуття спокою і безпеки заради колективної безпеки країни. Вони, як і військові та ветерани, також живуть із постійною загрозою для власного добробуту та майбутнього через активну бойову службу своїх партнерів та партнерок.

Дане дослідження – не всеохоплююча концепція, а лише перша спроба методологічно зафіксувати досвід та Шлях дружин/партнерок військових/ветеранів з наміром поглибити його майбутніми дослідженнями. На основі проведеного дослідження можемо зробити наступні ключові висновки про досвід та Шлях, який вони проходять.

Ми визначили, що досвід дружин/партнерок відрізняється в залежності від того, чи мав їхній чоловік/партнер попередній досвід служби в АТО/ООС.

Попри те, що дружин/партнерок часто сприймають як другорядну людину в парі, де чоловік несе військову службу, ми з'ясували, що учасниці дослідження проживали свій **окреми** досвід від чоловіка/партнера. Ми зафіксували та замалювали його у Шлях коханої воїна. Жінки проживали щось своє особливе і потім їм з чоловіком/партнером могло бути складно уявити та прийняти досвід один одного. Ми виокремили три варіації Шляху – Шлях жінки, чоловік/партнер якої вперше був мобілізований у 2022 році; Шлях жінки, чоловік якої служить вдруге з 2014 року, але вони познайомились після його першої служби; Шлях жінки, чоловік якої служить вдруге з 2014 року і вони разом проходили через досвід першої служби, переходу в цивільне життя, його проживання та вхід в етап другої служби. Ми переконані, що Шляхи мають різний розвиток в залежності від початку, проживання і завершення служби чоловіка/партнера. Якщо ж у парі служить жінка або пара перебуває в одностатевих стосунках – цей Шлях буде видозмінюватись. Даний аналіз – це лише перша спроба оцінки та мапування досвіду. Необхідні подальші дослідження, щоб детально зафіксувати досвід у різних стосунках, за різних сценаріїв початку і закінчення. Тоді як дане дослідження має потенціал стати наріжним каменем для їхнього дизайнування та реалізації.

Шлях коханої воїна починається разом із початком служби чоловіка/партнера або стосунків з військовим, який вже перебуває на службі. При цьому одне з головних рішень, яке змінює її життя – про початок служби, приймається, без її проактивної участі/бажання у цьому. Їхні чоловіки/партнери були мобілізовані до війська, йшли служити добровільно або давно прийняли це рішення, будуючи кар'єру військового. В

деяких сценаріях і самі чоловіки/партнери часто не могли контролювати початок своєї служби, тому що діяли відповідно до зовнішніх обставин, відчуття обов'язку перед державою, бажання захистити свою землю та дітей. Проте фокусом нашого дослідження були саме дружини/партнерки, їхній досвід та переживання.

Ґрунтуючись на отриманих даних, ми можемо стверджувати, що опитані нами жінки не контролювали процес початку свого Шляху — як у випадку початку війни Росії проти України, коли їхні чоловіки/партнери були мобілізовані, так і випадку, коли їхні чоловіки/партнери обирали самореалізуватись через військову службу (обирав бути кадровим військовим чи служити за контрактом). Незалежно від того, як приймалось рішення — з попереднім обговоренням у парі чи без, з попередньою підготовкою чи без, чи приймали/поважали/поставились із розумінням опитані жінки до цього рішення чи ні, воно сприймалось як різка зміна в житті. З того моменту їм доводилося звикати, сприймати, вчитися та проживати нові етапи та події в житті. Жінки могли почуватися покинутими, відчувати образ, несправедливість чи злість через це. Рішення про службу та її початок потенційно впливає не лише на дружину/партнерку, а і на їхніх дітей, батьків, рідних та близьких. Ми не виключаємо цього та стверджуємо, що дані сфери потребують детального фіксування, аналізу та оцінки впливу у майбутньому.

З початку Шляху учасниці дослідження проживали його за послідовними чітко окресленими групами етапів. На кожному з них вони мають свої особисті потреби, викликані обставинами та досвідом служби їхніх чоловіків. Нам вдалося детально вивчити один із них — етап Війна та окреслити структуру інших основних етапів. Ми не наводимо припущень щодо тривалості кожного з них — для цього необхідні додаткові дослідження з розширенням методології.

У нашій групі респонденток були жінки, чиї чоловіки служать за контрактом та кадрові військові. Спілкуючись з ними, ми дійшли висновку, що їхній досвід відрізняється від досвіду дружин/партнерок мобілізованих та ремобілізованих чоловіків/партнерів. Саме тому він також потребує окремого фіксування та вивчення із подальшим мапуванням окремих варіацій Шляху.

На етапі Завершення служби нам вдалось добре описати етап Догляд за пораненим чоловіком/партнером, адже це було одним із наших критеріїв вибірки. Ми переконані, що інші етапи завершення служби дуже важливі і потребують окремого вивчення в контексті аналізу всього досвіду, який проживає дружина/партнерка. Спілкуючись із жінками, чоловіки/партнери яких загинули або зникли безвісти, можна відслідкувати багато змінних Шляху та окреслити додаткові проблеми, бар'єри та переживання.

З початку Шляху, для більшості опитаних учасниць дослідження, служба чоловіка/партнера ставала центральною темою їхнього життя, і багато рішень оберталось навколо цього. Зокрема, рішення про місце проживання. Жінки описували, що до повномасштабного вторгнення приймали рішення про переїзд «за чоловіком/партнером»: у місце його дислокації, ближче до госпіталю чи реабілітаційного центру, в іншу країну, якщо військового відправляли на навчання. Іноді жінки не переїздили, попри активні бойові дії, показуючи таким чином свою відданість та підтримку, а іноді переїздили, але почувалися винними, бо «покинули»

чоловіків/партнерів, родичів, домівки тощо. Також іноді жінки приймали рішення про укладання шлюбу чи народження дітей під тиском служби та війни.

Служба чоловіка/партнера загалом впливала на здатність планувати та відчуття передбачуваності опитаних жінок, яке впливає на почуття безпеки. За результатами свідчень ми бачимо, що респондентки жили з відчуттям очікування (новин, повернення чоловіка тощо), не могли планувати наступні зустрічі, відкладали прийняття рішень чи життя загалом. Деякі жінки, які проживали Шлях 2 та Шлях 3 говорили, що жили з постійним відчуттям невідворотності його наступної служби, яка знову змінить їхнє життя. Окремо варто виділити досвід «переналаштування» (потреба змінити свої усталені життєві правила та рутину відповідно до нових умов), яке жінки описували у різних життєвих ситуаціях — чи на початку служби, чи під час повернення чоловіка/партнера у цивільне життя, чи під час їхніх періодичних зустрічей під час служби.

Протягом Шляху жінки проживали зміни у стосунках — зі своїм партнером/чоловіком, дітьми, рідними, друзями, соціумом, самими собою. Ймовірно, це було спричинено їхньою переоцінкою життєвих цінностей та кризою/ами ідентичності як відповідь на нові умови. Опитані жінки втрачали, віднаходили або змінювали коло свого спілкування, знаходили нові правила спілкування та взаємодій. Переоцінка жінок відбувалася у різних площинах, респондентки ставили собі питання: чи громадськість достатньо цінує/розуміє внесок військових та їхніх сімей; чи справедливо, що її сім'я має це проживати; чи достатньо держава підтримує військових/ветеранів та їхні сім'ї; чи готова вона піти на військову службу. Деякі з жінок висловлювали бажання бути почутими/побаченими громадськістю, привернути увагу соціуму до їхнього життя та досвіду, проблем, з якими вони стикаються та ціну, яку вони платять.

Як і військові, кохані воїнів є носіями унікального досвіду війни, що не схожий на жоден інший. Вони відіграють важливу роль у житті та добробуті українських військових, та водночас не належать цілком ані до цивільної, ані до військової культури. Дружини/партнерки військових та ветеранів можуть почуватись ізольованими та невидимими, а також відчувати, що їхній досвід не помічають, не визнають достатньою мірою. Ба більше, відсутність визнання з боку оточення може перешкоджати партнеркам та партнерам у тому, щоб самим гідно визнати власний шлях та потреби. Якщо ж людина сама не впевнена в тому, що заслуговує на гідне ставлення як до партнера військового/ветерана, то вона буде менш схильна відстоювати свої потреби та соціальні гарантії. Таким чином самоідентифікація тісно пов'язана із захистом своїх прав і гарантій. Ці права і гарантії з'являються в результаті суспільного визнання досвіду дружин/партнерок військових та ветеранів як особливого та такого, який заслуговує на повагу. На нашу думку, обов'язок держави та громадянського суспільства — пересвідчитись, що досвід коханих воїнів є видимим та визнаним ні рівні суспільства, викликає повагу та заохочує до підтримки з боку їхнього близького оточення та громади. Партнери і партнерки військових мають стати невід'ємними учасниками суспільного діалогу, їхня позиція має транслюватись від першої особи та бути врахована на всіх рівнях публічних комунікацій.

У книзі *Military veteran Transition*⁴⁴ про проблематику реінтеграції ветеранів застосовують словосполучення «військова культура», щоб позначити той об'єм унікальних рис та характеристик, якими наділений досвід бойової служби у війську. У військової культури є свої впізнавані атрибути: уніформа, звання та посади, жарти та акроніми, бувальщини, музика, норми спілкування тощо. Коли військові долучаються до служби, вони поступово формують приналежність до військової культури через спілкування з побратимами, участь у спільній діяльності, навчання тощо. Однією з важливих рис цієї культури є потужний зв'язок між побратимами, довіра та піклування один про одного. Водночас у нас є підстави припускати, що жінки можуть почуватися поза військовою культурою попри те, що мають багато ролей та функцій і відчувають тиск від очікувань та вимог до них як зі сторони самих військових, так і громадськості. Дружини перебувають ніби на периферії військової культури – виконують безліч важливих ролей та функцій, а проте не отримують ані допуску до неї, ані визнання їхнього унікального внеску. Так, дружини та партнерки українських військових не мають спілкування з військовою частиною їхніх чоловіків, ба-більше, часто їхнє перше знайомство відбувається лише через кризу: поранення, зникнення, полон або загибель чоловіка. Чоловіки ж можуть сприймати сім'ю як безпечну та мирну складову їхнього життя, те, що «не війна», та прагнути зберегти для себе мирні асоціації з домом. Тому, вони можуть бути схильні не ділитись із дружиною переживаннями та воєнними буднями, уникати знайомства дружини з побратимами тощо. Водночас оскільки війна займає майже усе життя військових, що знаходяться на активній службі, таке дистанціювання може сприяти охолодженню стосунків та втраті відчуття спільності у парі. Деякі респондентки зазначали, що їх тригерить зміна у глибині близькості та спілкування із чоловіком/партнером. В їхніх стосунках з'явилися теми, які вони не обговорюють у парі, натомість чоловіки зближувалися зі своїми побратимами та іншими людьми, з якими вони розділяють спільний досвід служби. Іншим аргументом може бути спостереження, що описані жінки цінували та підкреслювали важливість спільноти дружин/партнерок військових/ветеранів у їхньому житті – як для психоемоційної стабілізації, так і для реалізації конкретних цілей. Проте наразі такі спільноти/об'єднання є менш структуровані та формалізовані, ніж військові, їх не виокремлюють як групу людей із визначеним статусом. На додаток до цього деякі опитані жінки зазначали, що їм бракує інформації про їхніх чоловіків/партнерів, деталей їхньої служби, адже вони «не чужі люди».

З відповідей опитаних жінок ми побачили, що вони часто ідентифікують себе як дружин/партнерок військових/ветеранів. Варто провести більш ґрунтовні дослідження, щоб встановити взаємозв'язки між цим явищем і чинниками, які на нього впливають. За нашими спостереженнями, самоідентифікація у ролі дружини/партнерки військового/ветерана відбулась і була більш притаманна тим опитаним жінкам, чиї чоловіки служать повторно під час повномасштабного вторгнення або є кадровими військовими. Втім, ми не стверджуємо, що жінки, які проходять через першу службу чоловіка не ідентифікують себе як такі, адже дослідження не є репрезентативним. Більшість опитаних респонденток, незалежно від варіації Шляху, впевнено окреслювали свої ролі та функції як дружини/партнерки військового/ветерана. Деякі жінки, які проходили Шлях 2 та Шлях 3 говорили, що після першої служби «держава їх покинула», і

⁴⁴ *Military veteran Transition*, Carl Castro, Sanela Dursun.

наводили свої приватні свідчення, яким був їхній досвід після повернення чоловіка до цивільного життя. В дослідженні ми зафіксували їхні труднощі, бар'єри та ідеї, як можна було би цей досвід покращити. Ми використали ці свідчення для формування блоку рекомендацій, який описаний нижче.

Окремо варто відмітити психоемоційний стан на різних етапах Шляху та за різних варіацій, що вдалось зафіксувати у дослідженні. Зібрані свідчення — це спроба проілюструвати, що може відчувати жінка в той чи інший період. Втім потрібні додаткові ґрунтовні дослідження, щоб оцінити взаємозв'язки між явищами та фактори впливу. Варто відмітити, що входячи в етапи Шляху, жінки переживали усі реакції стресу: від шоку до адаптації до нових умов життя. Нові зміни/стресори могли знову запустити це коло реакцій. Опитані жінки по-різному реагували на ці нові виклики: формували нову поведінку, звертались до старих джерел підтримки або виявляли, що старі не працюють і намагались знайти нові. Нам вдалось зафіксувати, що саме допомагало жінкам впоратись та нормалізувати свій психоемоційний стан.

В концепції Шляху ми розділили проживання війни на етап Війна (АТО/ООС) та етап Війна. Ми помітили, що досвід проживання першої і другої служби чоловіка/партнера у жінок відрізнявся. Ймовірно через те, що під час другої служби жінки мали більше досвіду взаємодії із військовою системою, з військовими під час бойової служби та через масштаб воєнних дій і їхній вплив на життя і добробут респонденток та української нації в цілому. Вміння домовлятися з партнером, встановлювати правила комунікації, поведінки, обговорювати розвиток потенційних сценаріїв подій, піклуватися про себе, дозволяти не жити його службою весь час — ключові фактори, які допомагали опитаним жінкам на Шляху 2 проживати другу службу.

Момент завершення Шляху коханої воїна потребує додаткового вивчення. Ми переконані, що Шлях не завершується із завершенням служби чоловіка, а трансформується і набуває нові етапи. Ймовірно, навіть якщо стосунки з військовим завершені, отриманого досвіду дружини/партнерки військового/ветерана достатньо, аби жінка і надалі переживала його наслідки.

Дружини та партнерки військових і ветеранів проходять власний Шлях, сповнений переживань, болю, випробувань і сили. Їхня роль під час війни часто невидима, проте значна і незамінна. Це Шлях, який вони, зазвичай, не обирали, і який проходять гідно опліч військових та ветеранів. Поширюючи результати цього дослідження, ми закликаємо надати партнеркам, партнерам, дружинам та чоловікам військових гідне визнання, закріпити їхню суб'єктність у правовому полі, та розробити необхідний пакет підтримки на кожному етапі їхнього Шляху через визначені статуси, права, пільги та програми.

Дружина/партнерка — не ветеранка. Але піклуючись про них, ми піклуємось і про добробут військових: дбаємо про їхню родину тоді, коли він/вона дбає про нас і стоїть на захисті нашої свободи. Це дослідження є першим кроком і підказкою до того, що проживають дружини сьогодні і як ми можемо їх підтримати.

Рекомендації

Існування суспільства і держави напряму пов'язано зі службою воїнів і служінням членів їхніх сімей. Репутація інституту військової служби та інституту ветеранів напряму залежить від того, як держава і суспільство ставиться до їх сімей, як підтримує їх під час служби, у випадку смерті, полону, зникнення безвісти чи поранення. Простіше кажучи, відсутність належної підтримки лише укріплює стереотип, що служба в армії – це якесь покарання, від якого краще «відмазатись» або «відмазати» свого чоловіка. Наслідком такої тенденції може стати те, що статуси «військовий» або «ветеран» будуть асоціюватись лише зі стражданнями, а для дружин бути «дружиною військового або ветерана» стануть болісною асоціацією з нехтуванням, ризиками, невдячністю, додатковими бюрократичними проблемами, а не з гідністю, повагою та вдячністю.

Гідне визнання внеску коханих українських воїнів – це обов'язок, який нам, як суспільству, нарешті час виконати. Дбаючи про родини воїнів під час служби, після її завершення, а також у випадках смерті, поранення, полону чи зникнення безвісти захисника чи захисниці, ми не лише висловлюємо свою вдячність за їхній внесок, але й задовольняємо потреби самого військового.

Як відомо зі Шляху ветерана⁴⁵, під час служби для військових важливо знати, що їхня родина знаходиться у безпеці, має високий рівень добробуту та матиме гідну підтримку в разі їх загибелі, поранення, полону або зникнення безвісти. Стаючи на захист країни під час війни, військові змушені робити складний моральний вибір – обирати службу заради безпеки країни та власний громадянський обов'язок замість особистої безпеки їхньої власної родини. На невизначений час захисники та захисниці втрачають можливість дбати про своїх коханих, підтримувати їх та вчасно реагувати на сімейні виклики. Вони також втрачають нагоду бачити, як ростуть їхні власні діти та будувати стосунки з найближчими. Це наш суспільний обов'язок – забезпечити їм цю певність та підтримати родини на їхньому шляху.

Як показує наше дослідження, гідна підтримка та визнання коханих українських воїнів – це питання встановлення справедливості. Вже зараз партнерки та партнери військових та ветеранів виконують чітко визначені ролі та функції, які мали би виконувати держава та суспільство, щоб забезпечити високий добробут воїнів під час служби та після повернення до цивільного життя. Ці ролі передбачають певну поведінку та дії з боку дружини/партнерки, які зараз є «само собою зрозумілими», ніби так і має бути. Суспільство і держава зокрема ніби очікують від жінок виконання цих ролей, водночас не даючи належного визнання та підтримки.

Цим дослідженням ми прагнемо розпочати великий процес змін, як світоглядних, так і законотворчих, аби забезпечити гідне визнання та підтримку для коханих українських воїнів. Нижче – перші рекомендації, розроблені командою Veteran Hub. Ми запрошуємо

⁴⁵ Ветеран Хаб, Шлях ветерана, <https://veteranhub.com.ua/shlyah-veterana>, дата звернення 18.04.2023.

вас використовувати результати дослідження та змінювати реальність підтримки для партнерок та партнерів військових і ветеранів.

Рекомендуємо: створити послідовну державну ветеранську політику, що враховуватиме досвід, потреби та визнання внеску партнерів і партнерок українських воїнів, декларуватиме чітку мету підтримки, зрозумілі критерії надання статусів та належності до бенефіціарів підтримки, а також об'єми підтримки, на які може розраховувати кожна особа.

Визнання

Цілком логічно, що партнерки⁴⁶ військових та ветеранів передусім визначають приналежність до свого статусу за фактом стосунків із військовим, незалежно від того, на якому етапі стосунків партнер отримав військовий досвід: до початку стосунків, під час, чи вже у шлюбі.

Якщо узагальнити, Шлях цілком зрозумілий: чоловік приймає рішення про службу, долучається до лав сил безпеки та оборони і розпочинає службу, а жінка відповідно набуває статус дружини/партнерки. Втім, тоді як військові проходять шлях, який допомагає зрозуміти зміни в реальності: спілкуються з територіальним центром комплектування, проходять ВЛК, одягають форму та складають присягу, для партнерок нова роль розпочинається здебільшого в уяві. Навідміну від військових, дружини не мають формального процесу інтеграції та набуття статусу, який знаменує початок усього їхнього об'ємного досвіду. На перший погляд, в їхньому житті змінюється не так багато – кохана людина їде з дому на невизначений термін. Та справжні наслідки цих змін стають очевидними і з часом кардинально впливають на життя і добробут коханих воїнів.

На нашу думку, виробити чіткі статуси, критерії їх набуття та звершення — це перший крок до визнання вагомості внеску понад мільйона партнерок та партнерів, які опліч військових переживають війну в одній із найбільш активних ролей.

Рекомендуємо: деталізувати статус партнерки/партнера військовослужбовця та ветерана.

На рівні чинного законодавства відсутнє тлумачення такого поняття як «дружина». Натомість існує офіційно визначене поняття **шлюбу** відповідно до ст. 21 СК України⁴⁷: «Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану» і поняття **сім'ї** відповідно до ст. 3 СК України⁴⁸: «Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам

⁴⁶ Серед інтерв'ююваних в рамках дослідження були тільки жінки. Проте хочемо зазначити про необхідність змін для подружжя незалежно від статі. Наголошуємо на важливості додаткових досліджень щодо досвіду чоловіків, чий партнерки/партнери проходять військову службу.

⁴⁷ Сімейний кодекс України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>, дата звернення 26.04.2023.

⁴⁸ Сімейний кодекс України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>, дата звернення 26.04.2023.

суспільства». Наразі українське законодавство має недостатньо чітке та інклюзивне визначення статусу «дружина» чи «чоловік» військовослужбовців та ветеранів.

Надалі формулювання «член сім'ї військового» фігурує в окремих регулюючих документах⁴⁹, проте йому бракує законодавчого визначення та конкретизації поняття як окремого суб'єкта. В такому випадку постає питання входження до статусу дружини чи чоловіка військового чи ветерана, критеріїв для збереження статусу та підстав для завершення його дії.

Ми наголошуємо на необхідності саме відокремленої комунікації з боку держави з дружинами та партнерами військових.

Рекомендуємо: при перегляді статусів, пільг та програм підтримки керуватися стратегічним та інклюзивним баченням та рівнозначно враховувати потреби і досвід партнерок та партнерів військових і ветеранів АТО/ООС з 2014 по 2022 роки, російсько-української війни з 2022 року, і тих партнерок/ партнерів, чії кохані стануть на захист країни у майбутньому, незалежно від причини загрози.

Станом на 2023 рік відсутність цілісної державної політики⁵⁰ у справах ветеранів призвела до непослідовного та часто несправедливого ставлення до військових та ветеранів, які долучились до служби у різний історичний період, а також членів їхніх сімей. До прикладу, родини військових, які загинули до 23 лютого 2022 року отримали від держави неспівмірно менше відшкодування, аніж сім'ї людей, які загинули починаючи з 24 лютого 2022 року.

«Особа, яка загинула 23 лютого, її родина отримує 1 800 000 грн, а особа, яка загинула 24 лютого – 15 000 000 грн для родини. В мене якось так, є такий дискомфорт в середині. Стосовно цього є якась несправедливість, да. Чим краще ці, а ті гірші?» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

З певної точки зору мотивацію до служби в лютому 2022 року таким чином можна вважати виправданою, але, на думку авторів дослідження, важливо було вчасно розробити єдині державні політики у справах ветеранів, щоб попередити таку несправедливість на початку повномасштабного вторгнення. Тепер цей приклад підкреслює важливість чіткого визначення державних статусів та обережного і реалістичного планування програм підтримки.

«Саме такі прогалини у ветеранській політиці (особливо до 24 лютого) посилюють злоякісне порівняння «старих» ветеранів з «новими», «справжніх» з «несправжніми» тощо. Не секрет, що ветерани 2014–2022 років і їхні сім'ї мають багато справедливих питань і, до речі, ніякої інформаційної чи іншої політики щодо цього немає. Всі просто продовжують

⁴⁹ ЗУ Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції і деяких інших осіб та їх соціальний захист, <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/p0290697-02#Text>, дата звернення 26.04.2023.

⁵⁰ Під державною політикою ми розуміємо загальну логіку системи ветеранських справ, описану у відповідних документах (державних стратегіях, планах дій тощо), яка б врегулювала і роз'яснила мету підтримки військових та ветеранів, етапи та засоби такої підтримки, її тривалість, бенефіціарів, та ролі всіх залучених стейкхолдерів (у випадку ветеранських справ, маємо на увазі усі державні органи, а також громадянське суспільство та приватних надавачів послуг).

грати в гру, що війна почалась 24 лютого, але за цим стоїть розчарування і зневіра сотень тисяч сімей. Простіше кажучи, ті ветерани і їх сім'ї, які воювали з 2014 по 2021 роки, але з певних причин не могли долучитись до війни з 2022 року, можуть відчувати, що їх зрадили», – Артем Осипян, психотерапевт, військовослужбовець.

Рекомендуємо: Міністерству у справах ветеранів ініціювати перегляд статусу «член сім'ї військовослужбовця/ветерана» та розробити необхідні інклюзивні уточнення, які б сформували підстави для розширеного доступу до державних послуг та програм для партнерок/партнерів військових/ветеранів, зокрема тих, які з певних причин більше не перебувають в офіційно зареєстрованих стосунках (розлучені) з військовим/ветераном.

Простою мовою, можливості та підстави для отримання підтримки від держави наразі найбільш доступні лише для тих партнерок/партнерів, які перебувають у шлюбі з військовими/ветеранами. Якщо ж подружжя розлучається, то дружина/чоловік залишаються без будь-якої державної та часто навіть недержавної підтримки, незважаючи на суб'єктивні переживання, складнощі та виклики, з якими вони стикаються впродовж свого життя, у зв'язку із набутим досвідом.

Це суперечить суб'єктивному досвіду – жінки/чоловіки можуть відчувати наслідки від тривалого перебування в ролі партнерки військового/ветерана і після розлучення, або його смерті, зникнення безвісти та/чи полону. Водночас психосоціальна та матеріальна підтримка, яка необхідна жінкам, щоб подолати наслідки досвіду війни в ролі дружини/партнерки військового буде відрізнятися залежно від того, яким чином ця роль завершилась. Тобто партнерки/партнери демобілізованих військових, які залишилися з ним в парі після завершення служби, будуть мати інші потреби порівняно з партнерками, які розлучилися під час або після служби.

На нашу думку, варто переглянути логіку розподілу та надання нематеріальної підтримки для партнерок/партнерів передусім з огляду на їхній суб'єктивний досвід та його вплив, ніж на активний чи неактивний статус стосунків із військовим чи ветераном.

Одним із рішень може бути визначення граничного терміну приналежності до статусу після формального завершення стосунків. Після завершення терміну ми рекомендуємо громадським і благодійним об'єднанням та недержавним надавачам послуг надалі зберігати для колишніх партнерок/партнерів доступ до безоплатних послуг психосоціальної підтримки з питань, що безпосередньо пов'язані з досвідом перебування у стосунках із військовим/ветераном.

Рекомендуємо: переглянути процес визначення факту належності до цивільного партнерства для сімей військових/ветеранів.

За нинішнім законодавством належність до цивільного партнерства можливо визначити після 5 років спільного проживання. Враховуючи складність емоційного досвіду, виклики при побудові стосунків, що включають перебування на відстані, брак

довіри та комплексність проблем викликаних участю у війні, рекомендуємо зменшити термін спільного життя для належності до цивільного партнерства до 1 року серед пар військових/ветеранів та переглянути критерії приналежності до такого партнерства.

Рекомендуємо: комунікувати та доносити дружинам/партнеркам та чоловікам/партнерам військових/ветеранів їхній статус, права та наявні засоби підтримки на кожному етапі Шляху.

Хоча наявний станом на квітень 2023 року статус «член сім'ї військовослужбовця» формально включає тих дружин (чоловіків) військових, котрі перебувають з ними у шлюбних відносинах, постійно проживають з військовослужбовцем, ведуть з ним спільне господарство,⁵¹ (проте не є інклюзивним та достатньо чітко прописаним та інтегрованим у нормативно-правову базу), ми маємо свідчення про те, що дружинам/партнеркам військових бракує чіткої комунікації, яка би дала їм зрозуміти, що з моменту початку служби їхніх партнерів вони є носіями цього статусу та мають підстави для отримання певного переліку державних пільг та послуг.

Дружини/партнерки військових/ветеранів, які, зазвичай, не обирали майбутній досвід, що на них очікує, можуть почуватися розгубленими та погано орієнтуватися у військовій системі та обмеженнях, які вона накладає. Водночас, дружини/партнерки приймають виклик воєнного часу та розділяють досвід війни зі своїми коханими. На нашу думку, важливо не лише вчасно ідентифікувати дружин/партнерок, але й надавати їм необхідну інформацію про майбутній досвід, який на них очікує, зокрема за допомогою Шляху коханої воїна.

Необхідно допомогти партнеркам/партнерам військових зрозуміти специфіку військової служби та орієнтуватися у майбутніх викликах. Зокрема, популяризувати інформацію про специфіку роботи військової системи та її вплив на можливі варіанти проходження Шляху коханої воїна. Наприклад, за допомогою:

- розповсюдження інформаційних матеріалів для рідних через самих військовослужбовців у військових навчальних закладах, військоматах тощо;
- створення навчальної/інформаційної програми для близьких мобілізованих осіб, які йдуть паралельно з навчальною програмою військових;
- створення інформаційного порталу для розміщення інформації про те, які дані про службу можуть отримати члени сімей військовослужбовців, які вони мають права та обов'язки;
- інформувати військовослужбовців про те, яку інформації вони можуть розголошувати своїм близьким та безпечні канали зв'язку для комунікації з рідними.

З досвіду консультацій та груп підтримки Veteran Hub очевидною стає тенденція того, що держава в обличчі військових частин та профільних міністерств не докладає

⁵¹ ЗУ Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції і деяких інших осіб та їх соціальний захист, <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/p0290697-02#Text>, дата звернення 26.04.2023.

достатньо зусиль для ідентифікації дружин та чоловіків військових і ветеранів та не встановлює з ними жодної комунікації до моменту настання критичного випадку, що вимагає повідомлення членів сім'ї.

«До суспільства у мене небагато претензій. Принаймні те суспільство, яке оточує мене, воно поважно ставиться, все добре. А от щодо держави, інформаційної підтримки малувато, не дуже зрозуміло. У мене з нареченого доводилось по слову витягувати, що за батальйон, що за рота. А кому? Як ми не маємо права знати, де він? Я розумію, що їм не можна було розповідати певні речі. Наприклад, свої позиції, де він знаходиться. Вже поїхав з місця, пройшов певний час і він каже: «Ми були там». А де він зараз? Я не знаю. Але менше з тим, хоча б зрозуміти не з географічної точки зору, а з фактичної. Як називається підрозділ, в якому він знаходиться? Що вони роблять? Батальйон, роти, бригади? Мені здається, що жінкам можна було і повідомляти. Не чужі люди.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Дружини та чоловіки військових часто вперше знайомляться з військовою системою лише у випадку поранення, полону, смерті або зникнення безвісти їхніх партнерів. Виключення з цієї тенденції є рідкісними і, за свідченнями клієнтів Ветеран хабу, зазвичай, відбуваються завдяки приватній ініціативі командування або посадовців військових частин. На жаль, через відсутню комунікацію, були непоодинокі випадки порушення прав членів сімей на приватність та першочергове сповіщення про критичну ситуацію у житті їхніх партнерів, а саме, коли інформація про поранення, смерть, полон чи зникнення безвісти військовослужбовця стала публічною та/чи була поширена у соціальних мережах до того, як члени сім'ї військового отримали про це інформацію від командування.

На думку авторів дослідження, у випадку встановлення якісної комунікації з дружинами/чоловіками військових під час початку та впродовж служби, та розробки зрозумілих клієнто-орієнтованих механізмів звернення у випадку кризових ситуацій (щоб партнери розуміли, до кого саме і в яких ситуаціях можна звертатися) сприятиме попередженню неетичного ставлення щодо членів сімей. Ініціатива та підтримка контакту мала би виходити від військових частин. До прикладу:

- аналіз можливих точок контакту з партнерками та дружинами військовослужбовців з боку військових частин та напрацювання маршруту комунікації;
- розробка протоколів та стандартів комунікації з членами сімей військовослужбовців у кризових випадках та навчання відповідальних за виконання процесу осіб згідно нових стандартів.

Ми також рекомендуємо військовим частинам сприяти формуванню горизонтальних об'єднань партнерок та партнерів військових, що належать до одного підрозділу, шляхом їх знайомства між собою, проведення подій та регулярних зустрічей, регулярної комунікації про можливості підтримки.

Рекомендуємо: створити публічні комунікації для висвітлення унікального досвіду та внеску партнерок/партнерів військових/ветеранів.

На нашу думку, обов'язок держави та громадянського суспільства – пересвідчитись, що досвід коханих воїнів є видимим та визнаним ні рівні суспільства, викликає повагу та заохочує до підтримки з боку їхнього близького оточення та громади. Партнери і партнерки військових мають стати невід'ємними учасниками суспільного діалогу, їхня позиція має транслюватись від першої особи та бути врахована на всіх рівнях публічних комунікацій:

- інформувати військових та ветеранів про особливості переживань та досвіду, який проходять їхні партнерки та партнери під час служби, а також після її завершення, наголошувати на рівноправності та важливості досвіду обох в парі;
- інформувати цивільне суспільство про досвід, виклики та переживання партнерок/дружин військових/ветеранів та засади етичної комунікації із ними;
- **інформувати стейкхолдерів та надавачів послуг щодо суб'єктивного досвіду дружин та партнерок/партнерів, щоб вони створювали більш інформативні та практичні програми підтримки.**

Додатково рекомендуємо: прийняти законодавчі зміни для регулювання цивільних партнерств з урахуванням потреб людей, які перебувають в одностатевих стосунках.

Через обмеження вибірки дане дослідження не мало серед респондентів партнерок та партнерів військових та ветеранів, які перебувають в одностатевих стосунках. Проте, знання, які ми здобули в рамках дослідження (під час тестових інтерв'ю, обговорення проблематики з аудиторією тощо) дозволяють зробити припущення про те, що пари, які перебувають в одностатевих стосунках, можуть стикатись з іще більшою кількістю перепон та бар'єрів, аніж партнеркам та партнерам у гетеросексуальних стосунках.

Як вже зазначалось, кохані військових та ветеранів не завжди перебувають з ними в шлюбі: чи то за власним бажанням, чи то після розлучення. При цьому військові, які перебувають в одностатевих стосунках надалі позбавлені значної кількості прав, якими наділені гетеросексуальні пари. Ба більше, вони не можуть взяти шлюб: попри реєстрацію у ВР законопроект про цивільні партнерства⁵², законопроект все ще перебуває на розгляді. Так, наприклад, сповіщення про поранення, доступ до реанімації, право на прийняття рішень щодо життя та здоров'я, сповіщення про загибель та підтримка після смерті військового — це лише невелика частка прав, яких позбавлені пари, що де-факто перебувають у цивільному партнерстві. Навіть серед гетеросексуальних пар доведення факту тривалості життя у судовому процесі є складним та мало ймовірним.

⁵² Проект Закону про інститут реєстрованих партнерств № 9103, <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41497>, дата звернення 3.04.2023.

Підтримка

Визнання та повага не мають залишатись лише декларативними, а мають бути підкріплені реальними діями на підтримку добробуту та полегшення досвіду партнерок та партнерів українських військових під час та після служби. Ба більше, іноді сам факт наявності певної послуги допомагає усвідомити новий статус. Наявність допомоги стимулює усвідомлення потреби, а звернення за послугою укріплює в бенефіціарах відчуття права на підтримку та визнання.

Враховуючи обмеженість наявних послуг та програм підтримки для партнерок і партнерів військових та ветеранів, ми пропонуємо низку рекомендацій, щоб розпочати розбудову комплексної системи підтримки окремо та суб'єктивно саме для цієї цільової аудиторії.

Рекомендуємо: зробити поглиблений аналіз потреб дружин/партнерок і чоловіків/партнерів на всіх етапах Шляху.

Хоча наше дослідження фокусувалось на фіксації досвіду та переживань, нам вдалось також дізнатись про потреби, які кохані українських воїнів самостійно визначають на різних етапах свого Шляху. У майбутньому потрібне більш ґрунтовне дослідження, яке би фокусувалось саме на ідентифікації потреб дружин/партнерок і чоловіків/партнерів, а також масштабний аналіз та прототипування послуг і програм підтримки, які могли би задовольнити потреби коханих воїнів за різними напрямками добробуту.

Рекомендуємо: державі, громадським організаціям, українській та міжнародній донорській спільноті визначити партнерок і партнерів військових/ветеранів суб'єктами та бенефіціарами програм підтримки.

Попри поодинокі комунікаційні зусилля до повномасштабного вторгнення в Україні за ветеранами закріпилась безумовна перевага щодо отримання послуг державної та недержавної підтримки. Тоді як організації, як Veteran Hub, надавали психосоціальні послуги дружинам/чоловікам та партнеркам/партнерам військових і ветеранів, державні органи впроваджували низку програм, як-то доступ до санаторно-курортного лікування чи освіти для членів сімей військових/ветеранів. Програма таких послуг формувалась без глибинного усвідомлення досвіду і потреб партнерок/партнерів як суб'єктів підтримки, а залучення фінансування для програм, направлених на підтримку було суттєво ускладненим. Кохані воїнів та їхній досвід не були визнані належним чином суспільством і часто сприймалися як вторинна аудиторія, що радше виконує роль «підтримки для військового/ветерана», аніж проходить суб'єктивні випробування та потребує персоналізованої підтримки, яка би фокусувалася на їхніх власних потребах.

За результатами нашого дослідження, а також наукових та адвокаційних зусиль численних колег в Україні та за кордоном ми переконані, що розробка програм і послуг підтримки для партнерок та партнерів військових/ветеранів має набути пріоритетного характеру вже у 2023 році. Ми закликаємо до невідкладної пріоритизації

партнерок/партнерів військових і ветеранів як цільової аудиторії послуг державної та недержавної підтримки. Необхідно розробити відповідні програми для задоволення їхніх потреб, гідної компенсації за ті ролі, які вони виконують у побутових стосунках з військовими/ветеранами за відсутності належних програм підтримки з боку держави.

До прикладу, військові, які отримують поранення та травмування передусім будуть покладатись на побутове піклування з боку своїх партнерок/партнерів під час тривалого відновлення, а інколи і надалі в житті. Цей шлях настільки розповсюджений, що навіть закордонні державні політики часто визначають роль другого з подружжя передусім як піклувальника (caregiver), що, на нашу думку, позбавляє досвід дружин суб'єктності в очах розробників політик та програм. До прикладу, новостворені програми можуть стосуватись зокрема (але не виключно):

- психотерапевтичної та психологічної підтримки;
- підтримки при перекваліфікації, працевлаштуванні або відкритті власної справи;
- юридичного супроводу;
- програм відновлення та рекреації, дозвілля;
- адвокаційної освіти тощо.

Ми рекомендуємо уникати стереотипізації та розробляти програми підтримки з урахуваннями комплексності, індивідуальності та суб'єктності партнерок/партнерів. Лише у випадках, коли це обумовлено обставинами поранення/травми/захворювання військового і партнер/партнерка набуває додаткових обов'язків з догляду — ми закликаємо розробників програм застосовувати стереотипізацію досвіду другого з подружжя, як піклувальника. У решті випадків:

Рекомендуємо: забезпечити можливості міжвідомчої роботи, щоб зменшити бюрократію при отриманні державних послуг родинами військових.

Як і військові/ветерани, члени їхніх родин є передусім громадянами України, які поділяють потреби з більшістю цивільного населення та мають звичні шляхи їх задоволення за допомогою цивільної інфраструктури. Вони є клієнт(к)ами більшості державних органів та систем. Відповідно, піклування про добробут членів сімей військових/ветеранів є завданням та обов'язком держави в цілому, а не окремого державного органу, як її представника.

Важливо, щоб інтереси цільової аудиторії партнерів/партнерок, а також інших членів сімей військових/ветеранів були гідно та якісно репрезентовані в усіх наявних системах підтримки та враховували їхній унікальний життєвий досвід і потреби, які викликані військовою службою члена родини. Таким чином, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство соціальної політики, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство освіти і науки та інші органи виконавчої влади мають переглянути відповідність наявних послуг та програм потребам партнерів/партнерок військових/ ветеранів та прийняти необхідні зміни.

Водночас, ми закликаємо обережно ставитись до комунікації про наявні послуги, адже критично важливо, щоб клієнт(к)и справді отримали задекларовану підтримку. Наразі нам вдалось зафіксувати очікування дружин/партнерок військових/ветеранів саме з боку Міністерства у справах ветеранів, а також розчарування через несправджені очікування щодо такої підтримки. На нашу думку, державним органам критично важливо реформувати наявні зобов'язання і привести їх у відповідність можливостям держави та потребам ЦА, а також чітко позиціонувати свою роль щодо підтримки партнерок/партнерів військових/ветеранів та об'єм такої підтримки.

«Ну це Міністерство, яке повинно опікуватись сім'ями ветеранів — не працює. Зараз дуже є багато питань, з якими стикаються. Наприклад, отримання пільг. Куди йти, як робити, що робити. І міністерство повинно якось пояснити покроково. Це той орган, який повинен опікуватись членами сімей загиблих, ветеранами. Є в них якісь проекти, але це дуже далеко.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Створюючи ілюзорну надію на допомогу, що не підкріплена реальними діями, ми ризикуємо поглибити розчарування та зневіру, відчуття покинутості з боку держави, які вдалось зафіксувати в ході нашого дослідження.

Рекомендуємо: розробити логічну та послідовну мапу дій, що стосується проходження шляху родини військового з переліком актуальних пільг, алгоритмами їх оформлення, необхідними документами та структурами, що будуть взаємодіяти.

Партнерки/партнери військових/ветеранів є вразливою цільовою аудиторією, яка потребує якісного супроводу впродовж служби партнерів та після. Водночас, неочікуваність, стресовість та новизна їхнього досвіду створює додаткові труднощі щодо самостійної навігації складною системою державних та недержавних програм підтримки.

«Немає централізованого, щоб ти прийшов, і тобі все пояснили. От ти маєш, які в тебе проблеми, які в тебе питання. Наприклад, ти хочеш получить оцю іпотеку. От в тебе є, от, що ти маєш подати, от, які ти документи маєш подати, де ти це маєш брати. І немає такого, що ти пішов на іпотеку збирати, а тобі кажуть: «А оце ви получаете? А оце ви получаете? Дивіться, а тут ще можна получить кредит на селі, а отут можна оце получить». А так ніхто нічого не знає. Якщо ти сама не хочеш дізнаватися, то ніхто тобі нічого не розкаже. От проблема така, що в Дніпрі ніхто нічого не розказує, у Львові вообщє це, не знаю. Тому що у Львові, хорошо, що є «Ветеран Хаб», в Дніпрі є, в Києві. То, що я трошки походила, щось узнала. Оця юридична сотня дуже допомагає. Вона дуже допомагає» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, попередньо служив за контрактом, Шлях 3.

Після визначення доступного переліку послуг необхідно створити зрозумілий клієнтоорієнтований напрям для партнерок/партнерів щодо умов та формату отримання такої підтримки. На нашу думку, функція систематизації інформації про наявні послуги, пільги та програми, а також інформування партнерок та партнерів військових і ветеранів була б логічним доповненням мандату Управління праці та

соціального захисту населення або Територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки. Адже саме профілактична робота цих органів має на меті попередити долучення ветеранів та членів їхніх сімей до категорії людей, які мають підвищений ризик потрапляння у складні життєві обставини.

Одним із рішень може бути **створення «мапи» на порталі Дія за прикладом:**
<https://guide.diia.gov.ua/thematic-area/veteranam-viiny>.

Рекомендуємо: адресувати питання побутової самотності в програми підтримки психічного здоров'я партнерок і партнерів, сприяти створенню груп підтримки та інших шляхів горизонтальної підтримки серед рідних військових/ветеранів.

Це припущення потребує додаткового поглибленого аналізу з акцентом на особливостях психологічних переживань та досвіду партнерів/партнерок, проте в ході дослідження Шлях коханої воїна ми виявили численні свідчення щодо асоціації досвіду дружин/партнерок військових/ветеранів із самотністю, тривалим перебуванням наодинці та обмеженим колом підтримки – людей, які би розуміли та розділяли досвід коханих воїнів. Перебування наодинці протягом довгого періоду негативно впливає на психоемоційний стан людини. Це актуально, зокрема, і для тих пар, які жили усамітнено та не виховували дітей.

«Я до сих пір помічаю, що я більше хочу знаходитись на самоті. По вечорам зачиняюсь в кімнаті і сиджу на самоті, щось дивлюсь.» – Жінка, чоловік/партнер мобілізований вперше, Шлях 1.

При плануванні програм підтримки для партнерок та партнерів важливо враховувати цю особливість та сприяти знайомству і побудові міцних горизонтальних зв'язків з тими, хто проходить схожий досвід. Наголошуємо, що у деяких випадках такий спосіб життя комфортний і прийнятний, у інших – людині може бути складно ідентифікувати причину погіршення свого психологічного стану, тож окрема увага цій темі та її широке висвітлення може бути корисним для родин.

Одним із дієвих інструментів горизонтальної підтримки для людей зі схожим досвідом є групи підтримки, організовані за принципом «рівний-рівному». Зокрема, такі групи проходять регулярно у мережі Veteran Hub в рамках проєкту «Дівчата, які чекають». Групи підтримки також важливі після завершення служби другого з подружжя, адже військові та їхні кохані переживають різний досвід під час війни і можуть потребувати часу, щоб зрозуміти і прийняти шляхи один одного та відновити звичний рівень довіри і порозуміння в стосунках. Ґрунтуючись на свідченнях, які нам вдалось зібрати, ми впевнено припускаємо, що у процесі повернення з війни та відбудови цивільного життя, дружини/партнерки військових/ветеранів надалі потребуватимуть підтримки, зокрема і у форматі горизонтальних зв'язків.

Рекомендуємо: сприяти підвищенню кваліфікації та обізнаності медичних працівників (зокрема, первинної ланки) соціальних працівників, кейс-менеджерів, психологів, психотерапевтів, психіатрів та інших фахівців першого контакту щодо особливостей

суб'єктивного досвіду партнерок та партнерів військових/ветеранів, вторинної травматизації та інших наслідків для психічного здоров'я тих, хто чекає на військових вдома, а також для сімейних психологів щодо особливостей комунікації та переживань у родинях військових.

В рамках дослідження нам вдалось зафіксувати свідчення про низку бар'єрів щодо звернення за послугами психологічної та психотерапевтичної підтримки, як серед партнерок та партнерів військових/ветеранів, так і серед другого з подружжя, який має досвід військової служби. Очевидно, що війна та військова служба може мати суттєві наслідки для психічного здоров'я коханих воїнів. На нашу думку, важливо звернути увагу на декілька ключових речей:

1. Пересвідчитись, що фахівці першого контакту (сімейні лікарі, соціальні працівники, педіатри, кейс-менеджери тощо) та сфери психічного здоров'я (психологи, психотерапевти, психіатри тощо) визнають унікальність та суб'єктність досвіду коханих воїнів і звертають увагу на їхні особисті переживання, а не лише сприймають їх як тих, хто надає підтримку військовому/ветерану.
2. Пересвідчитись, що фахівці сфери психічного здоров'я (психологи, психотерапевти, психіатри тощо), які надають послуги сімейного консультування, рівноцінно сприймають досвід обох учасників пари (як військового/ветерана, так і їхню партнерку/партнера), та сприяють визнанню рівнозначності цього досвіду та переживань обома сторонами.
3. Пересвідчитись, що фахівці сфери психічного здоров'я (психологи, психотерапевти, психіатри тощо), які надають послуги сімейного консультування, розуміють різницю між потребами та досвідом людей на різних етапах Шляху ветерана та Шляху коханої воїна. Що ці фахівці мають інструменти для якісного перенаправлення клієнтів, залежно від запиту, до відповідного спеціаліста – військового психолога, цивільного психолога, психотерапевта, психіатра, які обізнані та мають необхідну кваліфікацію для задоволення запиту клієнтів.

На жаль, за відсутності достатнього законодавчого регулювання психотерапевтичних послуг, ринок психологічної та психотерапевтичної підтримки в Україні продовжує страждати від поширених випадків некваліфікованої практики, відсутності контролю за дотриманням стандартів якості надання послуг та етичності роботи психологів/психотерапевтів.

Хоча цей звіт не стосується напряду питань психічного здоров'я, ми розглядаємо психічне здоров'я як невід'ємну складову добробуту людини. Ми виявили, що бар'єрами у військових перед зверненням за психологічною допомогою партнерки військових вважають:

- стигматизацію психологічної допомоги в суспільстві;
- упередження, що психолог, який не служив і не бачив війни, не зможе їх зрозуміти;
- негативний попередній досвід психотерапії.

Дружини/партнерки військових та ветеранів є користувачами загальнонаціонального ринку психологічних та психотерапевтичних послуг в Україні і стикаються з тими ж загрозами та викликами, що й решта клієнтів цих послуг, які не є носіями такого досвіду. На нашу думку, для забезпечення якісних послуг для партнерок та партнерів військових має передусім відбутись ґрунтовне законодавче регулювання цього ринку. До прикладу, в напрямку психічного здоров'я мав би бути прийнятий профільний закон, який визначає основні процеси надання допомоги, визначає хто може їх надавати, принципи реєстрації/ліцензування психотерапевтів тощо.

Ми також звертаємо увагу на важливість інформування військових/ветеранів та їхніх партнерок/партнерів про особливості послуг психічного здоров'я та шляхи забезпечення доступу до якісних послуг. За відсутності державного регулювання клієнти психологічних та психотерапевтичних послуг наражають себе на додатковий ризик та змушені нести надмірну відповідальність при зверненні за підтримкою. Тим не менш, важливо, щоб партнерки та партнери військових були достатньо поінформовані про норми і стандарти надання психологічної та психотерапевтичної підтримки, а також ознаки кваліфікованих спеціалістів. До прикладу, можна запустити інформаційну кампанію про те, як розпізнати фахового психолога.

Враховуючи, що серед аудиторії ми виявили поширення певних уявлень про дієвість тих чи інших психологічних та психотерапевтичних підходів, як, наприклад, згадане вище «упередження, що психолог, який не служив і не бачив війни, не зможе їх зрозуміти», ми рекомендуємо приділити увагу укріпленню довіри серед партнерок/партнерів до цивільних психологів через поширення інформації про те, що саме передбачає послуга психологічного та психотерапевтичного консультування та які компетенції необхідні для якісного надання такої послуги.

«Це психіатричне захворювання. Звичайно, держава ще один раз нас обманула, тобто йому поставили, що це було у зв'язку із військовою службою, але не поставили, що це перед захистом Батьківщини. Чомусь йому поставили депресія, але не поставили посттравматичний розлад. Тобто в нього були галюцинації, спроба суїциду, а цього всього не написали чогось. Чогось лікарі просто це не вказали.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

Зловживання психічними діагнозами і темою психічного здоров'я — загальносуспільна проблема. Часто лікарі та представники держави нехтують психічними травмами військових/ветеранів. Досвід, який отримує психіка внаслідок участі у бойових діях і служби загалом може бути не менш критичним, ніж фізичне поранення. Коли людина відчуває в собі психічні порушення, а від фахівців чує, що не має цього діагнозу — це певною мірою газлайтинг з боку держави. Замість того, щоб визнати (за рахунок якісної системи психіатричного обстеження) наявність психологічної травми і загалом психічних наслідків на здоров'я ветерана, лікарі (які уособлюють державну систему) заперечують цей факт. Таким чином дружина/партнерка ветерана почувається так само, як і будь-яка жертва газлайтингу. Це сприймається як емоційне насильство з боку держави. Адже в такому випадку заперечуються і будь-які емоційні страждання

дружини/партнерки в результаті взаємодії із чоловіком, яка може ускладнитись через отриманий досвід на війні. Тобто, психологічний буфер, яким фактично є дружини/партнерки, знецінюється. Визнання діагнозу було би полегшенням для дружин/партнерок військових/ветеранів, адже тоді стає простіше пояснити причину емоційної напруги, агресивної поведінки в стосунках тощо. Багато проблем можна було би вирішити завдяки усвідомленню, що у людини є певний діагноз.

Рекомендуємо: розглянути можливість створення перехідного періоду після завершення служби з тимчасовим фінансовим забезпеченням з боку держави, щоб знизити фінансовий та побутовий тиск на партнерок/партнерів після возз'єднання родини.

В ході дослідження ми виявили, що дружини/партнерки військових/ветеранів зокрема переймалися життєздатністю сімейного бюджету, контролювали наявність заощаджень, вели сімейний бюджет та навіть надавали економічну підтримку чоловікам після завершення служби. Крім цього, через додаткову відповідальність у сім'ї, жінки стикалися з перепонами у відновленні/становленні/збереженні власної економічної активності, що могло припустити ризик економічної залежності в парі.

«І взагалі військовослужбовець в сім'ї не може бути опорою деякий час. Тобто на нього не можна буде покластись, він буде потребувати допомоги. І якийсь час це потрібно прийняти.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

При переході до цивільного життя внаслідок поранення, демобілізації або інших сценаріїв завершення служби військові/ветерани нерідко втрачають сталий дохід та тимчасово переживають обмеження власної працездатності (не лише внаслідок поранення, але й природно через складність процесу завершення служби та пов'язані з цим переживання). Після завершення служби ветерани та їхні сім'ї потребують час, щоб звикнути до нових життєвих обставин та відновитись від викликів попереднього досвіду. Відповідно, одразу після закінчення військової служби полегшення для другого з подружжя не настає. У деяких випадках навантаження на неї навіть збільшується.

«В нас декілька років тому взагалі були фінансові труднощі. Чоловік змінював рід діяльності, навчався чогось нового. Я тоді дуже важко працювала на декількох роботах.» – Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 2.

Важливий зв'язок фінансового забезпечення і психологічного стану. Гроші є символічним еквівалентом вдячності і визнання, тож питання низького фінансового забезпечення часто пов'язане із відсутністю відчуття гідності та поваги з боку держави/суспільства.

Враховуючи обставини життя військових та ветеранів при переході до цивільного життя, їхні дружини/партнерки засвідчили випадки переходу до ролі єдиного з подружжя, хто має економічну відповідальність, за винятком ситуацій, коли родина може прожити деякий час суто на заощадження. Варто зазначати, що потреби у кожній родині відрізняються, у певних ситуаціях утримувати потрібно лише одну людину, у

інших: додатково дітей, старших родичів та інших членів родини, які не можуть подбати про себе самотійно, тварин, сімейний бізнес тощо.

Ми закликаємо враховувати транзитний період після завершення служби, як вразливий і такий, в якому родина військового/ветерана потребує фінансової підтримки для відновлення рівня добробуту. Міністерство оборони, інші відомства сектору безпеки та оборони та Міністерство у справах ветеранів – ключові стейкхолдери процесу переходу і саме їх ми закликаємо враховувати наведене вище при розробці програм підтримки ветеранів під час переходу від військового статусу до цивільного. А також розглянути можливість тимчасового фінансового забезпечення родин військовослужбовців у транзитному періоді (до 3 місяців після фактичного завершення служби).

Ми також рекомендуємо стейкхолдерам надавати рівні можливості до участі у програмах підтримки та послуг, направлених на розвиток економічних спроможностей та підтримки працевлаштування для партнерок/партнерів під час служби другого в парі та після їхнього повернення до цивільного життя. Це можливо зробити завдяки розширенню аудиторії бенефіціарів програм на другого з подружжя військових/ветеранів та/або удосконалення підстав для участі у програмах відповідним чином, а також виділення фінансування на програми саме для аудиторії дружин/партнерок військових/ветеранів.

Рекомендуємо: унормувати доступ партнерок/партнерів військових та ветеранів, які отримали поранення/травму/захворювання внаслідок війни до державних програм підтримки, спрямованих на відшкодування послуг догляду за пораненим у домашніх умовах, переглянути відповідність програм потребам поранених військових та їхніх родин, або створити програми, направлені на забезпечення потреб у догляді цієї аудиторії; поширювати інформацію про наявні програми серед аудиторії поранених військових та їхніх родин.

Процес лікування, реабілітації та відновлення після поранення чи хвороб, набутих на війні, є для родин військовослужбовців виснажливим морально, фізично та фінансово. Зокрема, зарплатня самих військовослужбовців в цей період значно скорочується⁵³, а необхідність доглядати чоловіка для дружин/партнерок означає призупинення повноцінної праці протягом певного часу. На другий план для піклувальниці також відходить турбота про себе у непростий період – можливість підтримувати своє фізичне та психологічне здоров'я.

«Ну, наприклад, перший раз, коли він повернувся, від того, що вони носять бронежилети, в них зміщуються позвонки, хребці. І в нього почався синдром, дуже боліла нога і, уколи, масажі, тобто це все було на мені.» — Жінка, чоловік/партнер служить вдруге з 2014, Шлях 3.

⁵³ Наказ Міністерства оборони України Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0745-18>, дата звернення 15.04.2023.

Рекомендуємо: залучати партнерок та партнерів зокрема як стейкхолдерів процесу повернення військових до цивільного життя.

Завдяки дослідженню нам вдалось ідентифікувати спільну рису серед дружин/партнерок військових/ветеранів. Жінки переймають на себе відповідальність з навігації для військових/ ветеранів щодо їхніх прав, пільг та доступних програм підтримки. Відповіді респонденток підтверджують те, що дружини вимушені бути певною буферною зоною між ветераном і суспільством, в яке він повернувся, але яке його фруструє. Негативні переживання набуті на війні, період зниження продуктивності і працездатності через завершення служби з усіма ознаками і наслідками, турбота про здоров'я і реабілітація — це все насамперед приймають на себе дружини, особливо, якщо держава не забезпечує належний супровід і доступні послуги зі зрозумілими алгоритмами. Тобто, будь-яка прогалина у державній системі соціального захисту ветеранів — це додаткова напруга і тиск на близьких людей ветеранів, зокрема, на дружин. **Таким чином, чим більш «система» недоступна і незручна для ветеранів, тим більше їхні сім'ї стають ізольованими у своїх «проблемах».** Ізоляція, у свою чергу, лише загострює прірву між ветеранами і їхніми сім'ями з цивільним суспільством, яке не переживає подібні труднощі.

Ми помітили, що жінки можуть ставати ніби «провідниками» своїх партнерів до цивільного життя. Складається враження, що дружини/партнерки мають природну мотивацію розуміти майбутні виклики, з якими зіштовхнуться військові при переході в цивільне життя, та знайти оптимальні шляхи вирішення для них. Враховуючи це унікальне спостереження, ми закликаємо розглядати партнерок та партнерів, зокрема, як стейкхолдерів процесу повернення ветеранів до цивільного життя, адже вони мають безпосередній вплив на їхній добробут після служби. Ми запрошуємо колег із державного та недержавного сектору залучати партнерок та партнерів військових та ветеранів до кампаній з інформування про потреби, виклики, переживання та доступні програми військових і ветеранів, а також знаходити креативні рішення для залучення партнерок/партнерів до розробки та надання інформаційних послуг для українських військових і ветеранів.

Рекомендуємо: провести національне репрезентативне дослідження оцінки досвіду дружин/партнерок військових/ветеранів — «Портрет дружини/партнерки військового/ветерана».

Шлях коханої воїна — перший крок до масштабного вивчення досвіду дружин та партнерок українських військових та ветеранів. Попри зусилля дослідницької команди зібрати та проаналізувати різноманітний досвід жінок, які проходять цей Шлях, дослідження не є репрезентативним. Під час формування критеріїв до вибірки команда зіштовхнулася із обмеженнями, які викликані браком публічної інформації про загальні характеристики аудиторії дружин/партнерок військових/ветеранів. Для більш якісного розуміння досвіду аудиторії, а також розробки програм підтримки, які відповідатимуть потребам клієнтів, рекомендуємо провести масштабне національне дослідження та зібрати необхідні якісні та кількісні дані.

Додаток

Перелік організацій, послуг та ресурсів для дружин/партнерок військових/ветеранів

Veteran Hub

- Лінія підтримки: +38 067 348 28 68, щодня з 9 до 21
- Групи підтримки для дівчат, які чекають, та для родин загиблих військових
- Консультації офлайн: психологічні, юридичні та з пошуку роботи

Адреси: Київ (вул. Верхній Вал, 2а, 2 поверх), Вінниця (вул. Славетна, 29)

Сайт: veteranhub.com.ua

Юридична сотня – громадська організація, яка надає соціальну та правову допомогу учасникам російсько-української війни та їхнім родинам.

Гаряча лінія: 0 800 308 100

Сайт: legal100.org.ua

Вільний Вибір – громадська організація, яка працює у сфері ветеранських справ та надає психологічну підтримку. Індивідуальне психологічне консультування та групова терапевтична робота

Телефони: +38 063 64 64 991; +38 063 225 46 39

Сайт: vybir.org.ua

Блакитний Птах – організація, яка надає допомогу сім'ям заручників, зниклих безвісти та людям, які пережили полон.

Телефон: +38 099 668 7280

Facebook: facebook.com/po.bluebird

Caritas Ukraine – комплексна організація, яка об'єднує національні офіси в Києві та Львові і мережу регіональних організацій, розташованих в різних регіонах України.

Перелік місцевих організацій Карітасу, які допомагають внутрішньо переміщеним особам: caritas.ua/news/merezha-karitasu-dopomagaye-lyudyam

Простір від Восток SOS для жінок «Затишно Space»

Телефон: +38 095 877 26 36

Адреса: Вінниця, вул. Василя Порики, 19 (приміщення 72)

Для жінок, які постраждали внаслідок насильства:

Інформаційна компанія Розірви коло

Номери мобільних бригад соціально-психологічної допомоги:

ukraine.unfpa.org/uk/PSS_mobile_teams

Ла Страда - Україна – національна гаряча лінія з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та ґендерної дискримінації: 0800 500 335, 116 123

Instagram: [instagram.com/lastradaukraine](https://www.instagram.com/lastradaukraine)

Telegram: t.me/CHL116123

Сайт: la-strada.org.ua

Асоціація жінок-юристок України «ЮрФем» – надає безкоштовну юридичну допомогу постраждалим від сексуального насильства.

Телефон: +38 068 145 55 90

Сайт: jurfem.com.ua